

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної
безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Щоденник О.Кістяківського як джерело до історії України»

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Трофимчук Володимир Віталійович

Керівник - доктор історичних наук,

професор Яремчук Віталій Петрович

Рецензент - _ доктор історичних наук,

професор Кулаковський Петро

Михайлович

Робота допущена до захисту
протокол №___ засідання кафедри історії від _____ 2023
року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОСТАТЬ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО ТА ЙОГО «ЩОДЕННИК» КРІЗЬ ПРИЗМУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ	6
РОЗДІЛ 2. ПРОФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І КАР’ЄРА ВЧЕНОГО- ПРАВНИКА В «ЩОДЕННИКУ».....	35
РОЗДІЛ 3. ЩОДЕННИКОВІ НОТАТКИ ПРО ПРИВАТНИЙ ПРОСТІР АВТОРА	600
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	722

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом в наукових дослідженнях набуває популярності використання так званих "его-до-кументів", таких як щоденники, листи та мемуари, щоб вивчати різні аспекти життя. Фігура О.Ф. Кістяківського, видатного українського правознавця і професора Київського університету, є надзвичайно цікавою серед плеяди видатних науковців і громадських діячів другої половини ХІХ століття, хоча кількість досліджень, присвячених йому, досить обмежена. Постать О. Ф. Кістяківського, видатного українського вченого-криміналіста та активного громадського діяча, залишається малодослідженою. Більшість досліджень лише опосередковано звертали увагу на цю особистість.

Спочатку О. Ф. Кістяківський використовував «Щоденник» для особистих записів, і ніхто не знав про його існування. Пізніше він почав розглядати його як історичне джерело, придатне для використання. Однак його публікація здійснена лише через понад століття після смерті вченого.

«Щоденник» О. Ф. Кістяківського тісно пов'язаний з особами, фактами, подіями і явищами, які відображають життя Києва в 70-80-х роках ХІХ століття. У цьому документі автор зафіксував цікаві риси життя того періоду, які не виявилися в інших джерелах. «Щоденник» О. Ф. Кістяківського охоплює широкий спектр питань, включаючи конкретні факти колонізаторської політики царизму стосовно України.

О. Ф. Кістяківський відзначався відмінним знанням та живописним описом професорського середовища. Його «Щоденник» містить гострі та докладні сторінки, присвячені діяльності Університету св. Володимира, його факультетів, інспекції та окремих професорів. У своїх записах він уважно стежить за діяльністю колег, фіксує їх слова, розповідає про виступи, працю та навіть особисте життя. О. Ф. Кістяківський відзначався критичним

підходом, аналізуючи та намагаючись розкрити мотиви і навіть таємні думки. Важливо відзначити, що він не лише описував та оцінював події як спостерігач, але часто брав участь у них безпосередньо.

Історія вивчення теми. «Щоденник» О. Ф. Кістяківського досліджений фрагментарно. Окремі сюжети, відображені у цьому джерелі особового походження, вивчали в радянські часи І. Ющенко, А. Катренко, О. Скакун, сучасні українські дослідники Ю. Шелест, Н. Побірченко, С. Світленко, Л. Линюк. Історію створення, подальшого перебування в різних архівних установах, археографічного опрацювання і публікації «Щоденника» та, зрештою, лаконічне висвітлення його змісту розглянуто в передмові до його видання у 1994 р., підготовленій одним із упорядників твору О. Ф. Кістяківського знаним українським архівістом Іваном Бутичем.

Мета дослідження полягає у тому, щоб визначити значення та історичну цінність "Щоденника" О. Ф. Кістяківського як джерела для вивчення історії України, розкрити його внесок у розуміння соціокультурного та політичного контексту періоду його створення, а також з'ясувати його можливі обмеження та переваги як історичного джерела. Реалізація поставленої мети досягається шляхом вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- дослідити записи про громадсько-політичне життя в Україні ХІХ ст. на сторінках «Щоденника» О. Ф. Кістяківського
- охарактеризувати його професійну діяльність, описану в «Щоденнику»;
- з'ясувати особливості приватного простору автора за записами в «Щоденнику».

Об'єктом дослідження є зміст авторських нотаток у "Щоденнику" О. Ф. Кістяківського.

Предметом дослідження є відображення історії України в "Щоденнику" О. Ф. Кістяківського.

Хронологічні рамки даного дослідження окреслені 70-80 роками ХІХ ст., тобто періодом, відображеним у щоденникових записах О. Ф. Кістяківського.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами етнічних територій України.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності. Робота побудована на таких загальнонаукових методах, як аналітичний і синтетичний. Здійснено комплексне дослідження «Щоденника» О. Ф. Кістяківського як історичного джерела. В основу методології кваліфікаційної роботи покладено методи джерелознавчої критики, насамперед встановлення вірогідності та інформаційної цінності щоденникових нотаток.

Джерельну базу дослідження становить «Щоденник» О. Ф. Кістяківського, в якому відображені події суспільно-політичного життя України в складі Російської імперії 1870 – 1880-х рр., розвиток правничої та інших наук в цей час, події та обставини приватного життя автора щоденникових нотаток тощо.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

ПОСТАТЬ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО ТА ЙОГО «ЩОДЕННИК» КРИЗЬ ПРИЗМУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

«Щоденник» належить професору Київського університету, Олександру Федоровичу Кістяківському (1833-1885), відомому українському ученому-криміналісту, історику права, археографу і громадському діячу другої половини XIX століття. Його ім'я пов'язане з юридичними товариствами та установами для неповнолітніх правопорушників, а також з періодичною пресою, зокрема юридичною.

О. Ф. Кістяківський був активним учасником різних наукових та громадських організацій, співпрацював з журналами та юридичними виданнями. Він працював у "Журналі Міністерства юстиції" та був помічником головного редактора "Основи". Його ім'я також пов'язане з ініціативою створення і тривалим очоленням Південно-Західного відділу Російського юридичного товариства.

О. Ф. Кістяківський брав активну участь у громадському житті, був членом Київського географічного товариства і брав участь у експедиції Л. П. Чубинського, де він розробляв юридичні матеріали. З самого початку своєї наукової діяльності він визначив себе як видатного теоретика і відмінного тлумача діючого законодавства, а також як завзятого збирача джерел з історії українського звичаєвого права і судочинства.

Великою ймовірністю, вплив роботи з матеріалами звичаєвого права суттєво вплинув на світогляд вченого. Це виявилось в його відкиданні концепції права як виключної справи держави, асоціюванні його лише із законом та недооцінці природного характеру прав людини. О.Ф. Кістяківський наголошував, що дослідники кримінального права повинні осягати право не лише в літері закону, але й у глибині його природи. Він закликав не обмежуватися лише законами та шукати джерела в інших

джерелах, таких як літературні або предметні пам'ятки народу. Його погляди мали схожості з ідеями Ерліха, що з'явився пізніше і також аргументував за необхідність розглядати право в контексті соціокультурних реалій, а не виключно як диктат держави. Таким чином, О.Ф. Кістяківський ранньою порою висловив концепцію, схожу з соціолого-правовим напрямом, яка намагалася вирізнитися від жорсткої догматизації права та акцентувати соціальний зміст кримінального права та його норм.

О. Ф. Кістяківський висвітлив ключові аспекти розуміння кримінального закону як динамічного інституту, який має адаптуватися до змін у суспільному житті. З одного боку, він підкреслив необхідність реагування кримінального закону на суспільні зміни. З іншого боку, він виділив "ядро" кримінального закону, яке повинно залишатися стабільним, забезпечуючи правильне його застосування та високий рівень правосвідомості громадян.

О. Ф. Кістяківський вказав на необхідність збалансованого поєднання консервативності та прогресивності в кримінальному праві. Йому було важливо, щоб сучасний законодавець розумів, що кримінально-правове регулювання повинно бути останнім заходом і застосовуватися лише тоді, коли інші засоби державного впливу вичерпано.

У своїх дослідженнях О. Ф. Кістяківський підкреслив різницю між консервативним і прогресивним підходами до кримінального права, наголошуючи, що кримінальний закон є результатом життєвого досвіду народу. Він визначав два шляхи виникнення кримінального закону: шлях звичаю і шлях діяльності законодавця. Підкреслюючи важливість збереження звичаєвого права, О. Ф. Кістяківський стверджував, що в сучасному кримінальному праві звичай має обмежене застосування, а його дія майже обмежена. Водночас, він закликав використовувати історичний метод в кримінальному праві, щоб долучити його до найбагатших джерел права, які виникли шляхом звичаю, особливо у стародавні періоди.

О. Ф. Кістяківський був переконаний у необхідності глибокого розуміння природи кримінального права і наголошував, що дослідники повинні орієнтуватися не лише на букву закону. Він підкреслював, що обмеження лише законодавчими пам'ятниками у вузькому розумінні слова позбавило б дослідника можливості дослідження найстаріших етапів історії кримінального права народів. О. Ф. Кістяківський закликав вчених вивчати кримінальне право, черпаючи матеріал не лише з законодавчих пам'ятників, але й з літературних і предметних пам'ятників даного народу.

За своїми поглядами та дослідженнями, О.Ф. Кістяківський може бути вважений одним із засновників ембріології права. Ембріологія права — це галузь знань, що вивчає зародження та ранні стадії розвитку правових норм і відносин. Його дослідження визначало новий підхід до розглядання кримінального права, відмінний від попередніх підходів, і надавало унікальний матеріал для розуміння зародження та розвитку кримінально-правових норм і відносин¹.

О. Ф. Кістяківський виділяв три принципи тлумачення закону в історії кримінального права європейських народів:

1. Принцип свавілля судді при тлумаченні: Він критикував необмежену свавільність суддів у тлумаченні закону за цим принципом. Водночас, визнавав неспроможність теорії, що обмежує суддю граматичним тлумаченням закону, оскільки це обмежує можливість застосування закону в різноманітних випадках, які створює життя.

2. Принцип рабського підпорядкування букві закону: О.Ф. Кістяківський критикував теорію, яка зобов'язує суддю не виходити за межі букви закону. Його переконання полягало в тому, що це може бути шкідливим для правосуддя, оскільки це не дозволяє застосовувати закон відповідно до різноманітних випадків.

¹ Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посіб. / О. П. Івановська, П. О. Івановський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С. 43.

3. Принцип тлумачення за змістом, обмеженого певними межами: Він підтримував принцип, згідно з яким суддя має право тлумачити кримінальний закон за його логічним змістом, не виходячи за межі змісту, що міститься в букві самого закону. Таке тлумачення повинно бути узгоджене з наявною буквою закону та духом цілого кодексу .

Враховуючи ці принципи, О.Ф. Кістяківський підтримував тлумачення закону суддею, яке б враховувало як букву закону, так і його зміст, обмежене певними межами і спрямоване на користь обвинуваченого при сумнівах. Він вважав, що аналогія в тлумаченні кримінального закону не повинна мати місця, оскільки вона відкриває арену для розширювального і довільного тлумачення².

О. Ф. Кістяківський розглядав злочин як діяння, яке завдає шкоду суспільству. У своїх поглядах він стверджував, що переслідування і покарання за злочин є справою суспільною, і воля потерпілого від злочину не повинна мати впливу на цей процес. Проте, у подальших висновках, вчений уточнив свою думку, роблячи надзвичайно сучасний висновок.

О. Ф. Кістяківський відзначив, що коли воля потерпілого виступає на перший план, суспільне переслідування займає другорядне місце. Його висновок вказує на те, що, хоча загальна мета переслідування злочинців - захист суспільства, проте індивідуальні інтереси потерпілих можуть стати важливим фактором у вирішенні питань щодо кримінального переслідування. Такий підхід свідчить про урахування О. Ф. Кістяківським сучасних соціальних та правових тенденцій, включаючи індивідуальні права та волю потерпілих у кримінальному процесі.

О.Ф. Кістяківський визнавав формальність кримінального права, але при цьому не включав норми в поняття загального кримінального права. Він

² Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посіб. / О. П. Івановська, П. О. Івановський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С.54.

прагнув розуміти кримінальне право в контексті його змісту та історичного розвитку.

У своїх поглядах він акцентував увагу на природному праві та історичному контексті кримінального права, вважаючи, що це право відображає відносини, створені народним життям.

О. Ф. Кістяківський також наголошував на важливості розуміння природи права та духу закону, відзначаючи, що визнання права повинно враховувати не лише букву закону, а й його природу.

В контексті кримінального переслідування він враховував індивідуальні інтереси потерпілих, наголошуючи, що воля потерпілого не повинна переважати загальним суспільним інтересам, але може впливати на кримінальний процес.

У цілому, погляди О. Ф. Кістяківського характеризуються спробою поєднати формальний аспект кримінального права з його змістом, історичним розвитком та врахуванням індивідуальних прав³.

Можливо, для нього межа між юридичним і соціологічним підходом у вивченні кримінально-правових явищ була як мембрана, що не відокремлює, але інтегрує ці підходи. О. Ф. Кістяківський вдало поєднував юридичний та соціологічний аналізи у своїх дослідженнях. Окрім того, його внесок у розвиток кримінально-правової науки в Україні включає в себе також вплив на становлення компаративного методу. Перебуваючи в закордонних відрядженнях, він вивчав юридичні системи різних країн і висловлював думку про знаходження загальних норм права, які відображають "початок справедливості" у різних культурах. О. Ф. Кістяківський не тільки використовував компаративний метод, але і підтримував уважне ставлення до унікальності національного правового досвіду, попереджаючи від механічного копіювання зарубіжного досвіду без врахування національних

³ Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.

особливостей. Також важливо відзначити, що він розвивав ідеї про універсальність прав людини, що на сучасному етапі може збігатися з поглядами деяких сучасних вчених, таких як Мірей Дельмас-Марті, що акцентує на важливості прав людини у становленні справжньої "спільності". Таким чином, О.Ф. Кістяківський залишається цікавою фігурою, вклад якого потрібно враховувати в ширшому історичному та науковому контексті.

О. Ф. Кістяківський висловлював погляд, що наука кримінального права є лише одним із засобів вираження та розвитку самого кримінального права, яке виникає як продукт свідомості суспільства щодо права і не права. Відзначаючи постійні зміни в суспільних відносинах, він вбачав, що наука кримінального права відбиває ці зміни, пронизуючись духом часу.

Основним критерієм періодизації науки кримінального права для О. Ф. Кістяківського був характер даної епохи, його поступова зміна та народження нового. Це дозволяло враховувати розвиток суспільства і зміну його потреб у визначенні та регулюванні кримінального права⁴.

Отже, в поглядах О. Ф. Кістяківського відзначалася ідея тісного зв'язку між наукою кримінального права і самим правом, що розвивається під впливом суспільних процесів і змін.

Його ідеї не лише віддзеркалюють погляди його часу, але й заслуговують увагу сучасних дослідників, оскільки вони вражаюче підходять до вивчення кримінального права та соціології права. Зокрема, його інтегрований підхід до юридичного та соціологічного аналізу дозволяє розглядати кримінальне право в контексті соціальних процесів і розуміти його вплив на суспільство.

Крім того, О. Ф. Кістяківський вносив важливий вклад у розвиток компаративного методу в наукових дослідженнях кримінального права. Його підхід до вивчення юридичних систем різних країн та пошук загальних норм права є актуальним і в сучасних дослідженнях. Відмічаючи унікальність

⁴ Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

національного правового досвіду, він підкреслював необхідність врахування цих особливостей при адаптації законодавства.

Наслідком його праць є також усвідомлення важливості універсальних прав людини в сучасному світі. Концепція "початку справедливості" у загальних нормах права відображає актуальність ідеї про універсальність прав людини, що є ключовою темою в сучасних правових дебатах.

Таким чином, О. Ф. Кістяківський залишає невичерпним джерелом інтелектуального натхнення для вивчення кримінального права та соціології права, а його погляди залишаються актуальними у сучасному контексті.

Аналіз історії науки кримінального права дозволив О. Ф. Кістяківському визначити два закони, якими вона керується у своєму розвитку: закон сталості і закон руху. Вчений підкреслював, що ці закони взаємодіють, то врівноважуючи, то переважаючи один одного, і виступають як сили, які борються між собою.

О. Ф. Кістяківський виділяв три періоди в історії науки кримінального права: періоди, коли вона підкоряється обом законам рівно, коли вона підкоряється більш закономірності сталості, і коли вона слухняна закономірності руху. Його висновки відображали його унікальний підхід до взаємозв'язку консервативності та прогресивності кримінального права.

Аналізуючи розвиток кримінального права, вчений також передбачав можливості майбутнього розвитку. Він вказував, що нові вчення кримінального права третьої формації прагнуть звернути увагу на загальні причини злочинів, вказують на те, що суспільство у певній мірі сприяє злочинності, і визначають необхідність заходів, спрямованих на попередження злочинності. Однак О. Ф. Кістяківський наголошував, що втілення цих прагнень у дійсності залежить від творчої сили майбутніх поколінь.

Таким чином, погляди О. Ф. Кістяківського відзначались глибоким розумінням взаємодії науки кримінального права і самого права в контексті їхнього розвитку та еволюції⁵.

Біографічні дані про О.Ф. Кістяківського базуються на його автобіографії, некрологах, опублікованих у періодичній пресі, і статтях різних авторів, що досліджують його життя та науковий внесок. Рукописна спадщина вченого зберігається в різних архівах та бібліотеках, але наукова спадщина його досі не отримала всебічного вивчення. Рукописи О.Ф. Кістяківського зберігаються в різних архівах, і статті про його рукописну спадщину надають важливий внесок в її розуміння⁶.

Олександр Федорович Кістяківський народився 14 березня 1833 року в селі Городище, Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Бахмацький район Чернігівської області). Його батько, Федор Омелянович Кістяківський, був сільським священиком, а дід — кріпаком графа І. А. Безбородька, управителем панського маєтку в містечку Стольному. Після відпуску від графа Безбородька у 1808 році, батько Федора та його сім'я опинилися в складних обставинах, але завдяки матері вдалося підготувати Олександра Федоровича до Чернігівської духовної семінарії.

Олександр був третьою дитиною в родині, після сестри Меланії і брата Михайла. Молодших братів було троє — Федір, Василь і Павло. Сім'я проживала в складних фінансових умовах, і батько, крім своєї служби в церкві, вів господарство та організував початкову школу з пансіоном в своєму будинку⁷.

Олександр Федорович вступив до Чернігівської духовної семінарії, де вразив своїх товаришів своєю завзятістю до навчання. Після закінчення

⁵ Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

⁶ Там само. – С.101.

⁷ Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кистьяковского / Л. Белогриц-Котляревский // Киевская старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 238-254.

семінарії у 1847 році, йому довелося самому утримувати себе, працюючи як інспектор учнівських квартир та виконуючи господарські обов'язки.

У 1853 році Олександр Федорович вирішив продовжити навчання і вступив на юридичний факультет Київського університету. Його рішення викликало фінансові труднощі, але він успішно здолав перешкоди і вступив до університету. Його захоплювала журналістика, і він активно взяв участь у студентському житті.

Проте, у 1856 році, через конфлікт з адміністрацією університету, його тимчасово виключили з університету. Олександр Федорович став вчителем історії та географії у різних школах, але через півроку його знову відновили до статусу студента⁸.

У 1857 році він закінчив університет та розпочав роботу в канцелярії Межового департаменту Правительствующого сенату. Його кар'єра в органах влади розвивалася, і він здобув ряд посад в державному апараті.

У подальшому він працював в Міністерстві народної освіти та продовжував активно займатися науковою діяльністю та громадською роботою.

Після переїзду до Петербурга та зайняття посади у канцелярії Межового департаменту Правительствующого сенату, Олександр Федорович Кістяківський змушений був відмовитися від окремої квартири через свій мізерний заробіток. Замість цього він жив на Василівському острові в дуже скромних умовах, але навіть в таких обставинах він наполегливо займався науковою роботою⁹.

Від 1860 року почали з'являтися його публікації в "Журналі Міністерства юстиції" та інших періодичних виданнях. О.Ф. Кістяківський

⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – С.66.

⁹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 64.

віддавав вільний час для навчання та досліджень, проводячи його у публічній бібліотеці вечорами з 3 до 8 години.

У Петербурзі він також брав участь у діяльності українських гуртків. З середини 1861 року О. Ф. Кістяківський став помічником головного редактора і ввійшов до редакції журналу "Основа", що грав важливу роль в українському громадському та культурному житті.

У 1863 році, використовуючи реформу в департаменті Міністерства народної освіти, він залишив штат і віддавав більше часу науковій роботі та підготовці до кандидатського екзамену. Згодом, у 1864 році, О. Ф. Кістяківський успішно захистив дисертацію і став приват-доцентом у Київському університеті.

У 1868 році він виїхав у наукове відрядження до Москви та Петербурга, а пізніше також вивчав досвід застосування судових статутів 1864 року у Німеччині та Італії. За результатами своїх досліджень він представив докторську дисертацію, захищену в 1868 році.

Після повернення до Києва, О. Ф. Кістяківський активно продовжував участь у громадському житті, став професором, а в 1870 році отримав посаду ординарного професора кафедри кримінального права і судочинства. Він також періодично вирушав у наукові відрядження за кордон для дослідження судових систем і правових питань.

Тривала активна діяльність та наукова праця О.Ф. Кістяківського припинилася з його передчасною смертю 13 січня 1885 року, коли він проявив мужність та наполегливість до останнього моменту.

О. Ф. Кістяківський, окрім наукової та педагогічної діяльності, також відзначався активною участю у громадському житті. Він працював як присяжний повірений, маючи офіційне право представляти інтереси В. Ф. Симиренка в маєткових справах та виступати передаточною інстанцією для фінансової допомоги, яку Симиренко виділяв Старій громаді.

«Щоденник» О. Ф. Кістяківського ділиться на ті періоди, коли молодість вже минула, і політичні переконання вченого вже сформовані. Перший запис датується 10 лютого 1874 року, а останній - 1 січня 1885 року. Усього в «Щоденнику» понад 100 аркушів, які розподіляються за роками наступним чином: 1874 - 6 аркушів, 1875 - 55 аркушів, 1876 - 401 аркуш, 1877 - 297 аркушів, 1878 - 8 аркушів, 1879 - 369 аркушів, 1880 - 672 аркуші, 1881 - 69 аркушів, 1882 - 65 аркушів, 1883 - 82 аркуші, 1884 - 117 аркушів, і 1885 - 2 аркуші¹⁰.

Ці дані свідчать про те, що записи у «Щоденнику» велися нерегулярно, іноді з відсутністю завершення думок в окремих записах. Наприклад, відзначається неприривність запису від 13 серпня 1876 року. В деяких записах навіть можна помітити невивершені думки. Крім того, існують сумніви щодо повноти денника, оскільки певні аспекти, які описує О.Ф. Кістяківський у листі до друга, не відображені в самому «Щоденнику».

Збережена частина «Щоденника» складається з 22 одиниць зберігання за період 1874-1885 рр. (справи 9-30). Справа 9, яка включає фрагментарні записи з 10 лютого по 2 листопада 1874 року, має 3 аркуші.

Справа 10, розташована у темній обкладинці "Технічного календаря" на 1875 рік, включає записи від 2 лютого по 26 квітня 1875 року, але багато аркушів пошкоджено, що призвело до втрати частини тексту. Крім того, деякі місця тексту заклеєні конденсаторним папером.

Справа 11, оформлена як "Записна книга на 1876 рік", включає записи від 20 січня до 31 грудня 1876 року, але багато аркушів пошкоджено, зокрема в нижній частині біля корінця.

Справа 12, що містить записи від 27 жовтня 1876 року до 7 січня 1877 року і розташована у темній обкладинці "Технічного календаря на 1876 рік",

¹⁰ Там само. – С.15.

також виявляє пошкодження, зокрема, господарські записи з'являються на аркушах 21 і 26.

Зазвичай ведення записів в «Щоденнику» охоплює події, відзначені щоденно, та супроводжується авторською оцінкою і різноманітними коментарями, а іноді й відтворенням деяких документів. Іноді поточні записи перериваються спогадами. Зустрічаються випадки сумарних записів за кілька днів. Автор надає докладні відомості про особу чи подію, які викликали його зацікавленість. Ретельність записів свідчить про велике значення, яке автор приділяв своєму «Щоденнику».

Спочатку О. Ф. Кістяківський створював «Щоденник» для себе, і ніхто не знав про його існування. Пізніше він розглядав його як історичне джерело, придатне для використання. Проте, друкувати його дозволив не раніше, ніж через 50 років після своєї смерті, "коли зітліють кістки всіх моїх сучасників, коли зійдуть зі сцени навіть наші діти і будуть діяти наші внуки". У записі від 29 грудня 1879 року О.Ф. Кістяківський зазначав, що призначає «Щоденник» виключно для себе, вносячи туди думки, якими не може поділитися публічно чи у приватних листах.

Автор не призначав «Щоденник» для сучасників, тому він висловлював свої думки відверто і без прикрас. Він був відомий своєю відвертістю в оцінках громадського та політичного життя. Також він вказував, що доля «Щоденника» постійно хвилює його, оскільки він розуміє можливі наслідки своїх відвертих висловлювань.

«Щоденник» О. Ф. Кістяківського охоплює широке коло питань, від конкретних фактів політики царизму до розвитку народницького руху та внутрішніх суперечностей українського національно-визвольного руху. Важливі теми включають політичні свободи, діяльність українських організацій, боротьбу в університеті та інші аспекти життя того часу¹¹.

¹¹ Там само. – С.16.

Особливо вміло О. Ф. Кістяківський розкриває та живо змальовує світ університетського професорату. Сторінки, присвячені діяльності ради, факультетів, інспекції, а також характеристики окремих професорів, виражені гостро, часто деталізовано та проникливо — це найжвавіші аспекти «Щоденника». О.Ф. Кістяківський звертає особливу увагу на деталі, систематично збирає відомості про своїх колег, реєструє їхні висловлювання, розповідає про їхню діяльність та навіть особисте життя. У всьому цьому він підходить з критичним ставленням, проводить аналіз, намагається розкрити мотивацію, а навіть приховані думки.

На початку 1920-х років «Щоденник» О. Ф. Кістяківського вважався втраченим, оскільки його не знаходилося серед рукописів Київського університету, які потрапили до рукописного відділу ВУАН, ані серед особистих документів О. Ф. Кістяківського, що надійшли до Центрального архіву давніх актів у Києві після смерті його дружини Олександри Іванівни Кістяківської (28 січня 1920 р.). Збереглася лише воля О. І. Кістяківської, в якій йшлося про те, що записки мали бути опубліковані лише через п'ятдесят років після його смерті, згідно з бажанням покійного. Підписали цей заповіт дружина, брат та син О. Ф. Кістяківського.

У квітні 1924 року студент Д. Кирей, який служив у Донархбюро, повідомив про те, що обстежуючи матеріали Донського облфінвідділу в листопаді 1923 року, виявив документи з історії України. Серед них був «Щоденник», записки та листи О.Ф. Кістяківського, а також інші матеріали. Ці документи розміщувалися в вогнетривкій кімнаті Донського облфінвідділу в Ростові-на-Дону¹².

9 травня 1924 року Д. І. Багалій звернувся до Наркомфіну РСФРР із проханням передати згадані матеріали в Україну, оскільки вони мали виняткову цінність для історії України.

¹² Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

Під час підготовки доповіді Д. І. Багалієві вдалося встановити, яким чином «Щоденник» О. Ф. Кістяківського опинився у Ростові-на-Дону. За викладеним відомостями, сам О. Ф. Кістяківський перед смертю опечатав свій «Щоденник» і визначив, що відкривати його можна лише через 30 років після його смерті, не раніше 1915 року, оскільки в ньому були особисті родинні записи. Після його смерті в 1915 році його дружина, О. І. Кістяківська, також висловила бажання, щоб діти ознайомилися з «Щоденником» лише після її смерті¹³.

Згідно з заповітом, «Щоденник» був переданий для зберігання до сейфу Ризько-Камського банку у Ростові-на-Дону, який мав філію в Києві. Проте після революції, після смерті О. І. Кістяківської, коли цінності банку були конфісковані, родина отримала повідомлення, що «Щоденник» був втрачений, але номер сейфа і ключ залишилися в розпорядженні сім'ї.

Випадкове віднайдення «Щоденника» стало відомим родині пізніше, і вони звернулися до Д. І. Багалія, заступника керуючого Укрцентрархівом, з листом, в якому висловлювали бажання ознайомитися з «Щоденником». Родина також висловила готовність не заперечувати проти видання «Щоденника» Укрцентрархівом.

Після розгляду доповіді Д. І. Багалія комісією було визнано право України на «Щоденник», і він був переданий до Укрцентрархіву. До початку війни цей документ зберігався у Харківському Центральному Історичному Архіві, де йому було присвячено ретельний огляд та складений короткий опис.

З 1870-х років О. Ф. Кістяківський брав активну участь в адміністрації Городищенських цукрових заводів, спочатку як юрист, а через три роки — як голова адміністрації. У 1881 році, у зв'язку з радикальною реорганізацією адміністрації, його обрали головою, і він займав цю посаду протягом трьох

¹³ Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Лариса Депенчук. – К.: Основи, 1995. – С.74.

років. Його досвід і кваліфікація в області права робили його цінним юридичним консультантом.

Крім того, О. Ф. Кістяківський взяв участь у громадському житті Києва, брав участь у роботі міської Думи та був гласником Київської думи. Проте, вже з 1876 року, він розчарувався у можливості проведення своєї лінії в міській Думі і став відходити від активної участі в ній¹⁴.

У 1876 році висловлює свої погляди на політичні події та взаємовідносини між різними українськими групами в Галичині. Основні ідеї тексту включають:

1. Існування сильної і впливової політичної партії в Святоюрці, до якої примикає духовенство.
2. Неприязнь до галицьких українофілів, які мають зв'язки з російськими чи київськими силами, і відсутність підтримки серед студентства.
3. Обвинувачення українофілів у розголошенні слухів про їхню спільноту з польськими інтригами.
4. Наголошення на важливості галицьких священиків, які приєдналися до Росії, у впливі на уніатів зі Седльця і Любліна.
5. Прогноз про те, що галицький народ визначить свою долю між народолобцями (можливо, у дусі "Правди") і святоюрцями, з підтримкою російської влади.
6. Висловлення сумнівів у політичних можливостях Драгоманова, підкреслення його ролі в культурному впливі¹⁵.

Того ж року Автор висловлює свої погляди на різницю в уявленнях українофілів і славянофілів у контексті їхнього ставлення до Австрії та Росії. Він відзначає негативне сприйняття Австрії обома групами, вказуючи на те,

¹⁴ Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

¹⁵ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2: 1880-1885. – С.112.

що, навіть при існуванні конституції, ця країна вважається менш благоприємною для їхніх ідей у порівнянні з Росією¹⁶.

Особливий акцент робиться на можливості обрання шляху космополітичного соціалізму українофілами і славянофілами. Зазначається, що такий вибір може взяти увесь курс їхньої ідентичності, перетворивши їх у бездомних емігрантів, які втратили зв'язок із своєю батьківщиною.

Також автор розглядає питання про ставлення до Михайла Драгоманова, як особливого представника, який, за його словами, може мати потенціал для прийняття космополітичного соціалізму. Це розглядається як можливість для віддалення від рідної землі, що викликає обурення О.Ф. Кістяківського, адже такий вибір може призвести до втрати ідентичності і коренів для тих, хто йому слідує.

Тут же О.Ф. Кістяківський згадує: «У ході прогулянки Куліш повідомив мені про відому суму в 3000 р., яку Костомаров зібрав на початку шестидесятих років для видання українських підручників для народу. Ця сума зберігається в банку на ім'я Костомарова. Згідно з заповітом, Костомаров залишив всю свою власність своїй молодій, але вже вдові». Зазначається, що київські діячі намагалися переговорити з ним щодо цієї суми, але М. Костомаров відмовився від їхньої пропозиції. Навіть особисто М. Драгоманов явився для переговорів, проте до жодного результату це не призвело. М. Костомаров вказав, що він не віддасть цю суму, якщо не буде дозволено видання підручників «мовою малоросійською»¹⁷.

Автор зазначає, що багато людей вже давно намагались витягти цю суму з рук М. Костомарова. В 1863 році Коховський (тоді ще поручик, зараз генерал) та Симонов провели спроби переконати Костомарова віддати гроші, але безуспішно. П. Куліш також розмовляв про цьому, проте отримав мовчанку.

¹⁶ Там само. – С. 133.

¹⁷ Там само. – С. 380.

Зазначається, що якщо М. Костомаров не віддасть гроші з метою збереження їх від розтрати, то це може бути виправданим. Проте, автор вказує, що М. Драгоманов хотів би заволодіти цими грошима для своєї справи, а М. Костомаров може не поділяти його переконань. Цей епізод свідчить про неоднозначність внутрішнього злагодження серед українських діячів, кожен з яких бажає бути свого роду гетманом, так як це було відомо в історії XVII століття.

О.Ф. Кістяківський висловлює свою змінену позицію відносно українофільії та політичних поглядів. Він повідомляє, що вже 8-9 років він припинив бути політичним українофілом, а його українофільський фанатизм 62-64 років вичерпав себе. Тепер він ставиться до українофільських питань з холодним розумінням, залишаючись вірним народу, але вважає політичні питання марними¹⁸.

Висловлює переконання, що історія рухається до об'єднання слов'янства, під владою Росії, і що ідея самостійності українського народу є химерою. Критикує українофільських діячів, вважаючи їхню невдачу результатом підстрекательства певних партій.

Також висловлює невдоволення тим, як М. Драгоманов і В. Антонович ведуть свої справи, створюючи ексклюзивне оточення. Заявляє, що через свою діяльність у викладанні та науковій роботі, а також через адвокатську практику, він не мав можливості активно займатися українофільською політикою. Його самолюбство та відмова від ексклюзивності М. Драгоманова та В. Антоновича врятували його від екстремумів, які не приносять користі народу.

Неприхильно згадує О. Ф. Кістяківський Петра Косача, батька Лесі Українки, який був зятем Михайла Драгоманова. Незважаючи на його симпатії до української культури, він характеризується автором як повний

¹⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т – Т. 1: 1874-1879. – С. 99.

нездару у справах українофільської діяльності. Водночас, йому приписується досить вправна тактика.

Особливу увагу приділяється його множинним обов'язкам: він обіймає посади голови дворянства, голови сходу мирових посередників та голови сходу мирових суддів. Автор вказує, що якщо його позбавлять служби, це буде свідчити про те, що він страждає вже не стільки за свої дії, скільки через близькі родинні зв'язки з М. Драгомановим.

Серед діячів українофільського руху особливе місце О. Ф. Кістяківський приділяє Володимирі Антоновичу. На його думку, В. Антонович – особа польського походження, стримана, глибоко прихована, але зовнішньо самовладна. Високе обличчя, виразно скромне, приховувало амбіційний дух. Отримав освіту в середовищі польського суспільства, що вражає його витонченість. Хоча він є душею київських українофілів, вміє триматися в тіні. На відміну від представників «лівого берега», таких як М. Драгоманов, він не прагне виходити вперед, залишаючись на задньому плані.

На думку О. Ф. Кістяківського, В. Антонович володіє величезним талантом втаємничення. Він вміє приховувати свої симпатії та владні властивості. Його талант прихований в його характері, а зовнішність вказує на його непохитний характер. Він завжди залишається рівним, уникає висловлення негативних речей, добре лагодить відносини з усіма і «знаходить собі феодала». Вміє оточувати себе впливовими «агентами», які підтримують його авторитет. Як пише автор «Щоденника», переслідування українофільства тільки збільшує славу В. Антоновича.

О. Ф. Кістяківський висловлює переконання, що навіть при поточній численності української інтелігенції, її владарююча роль була б можливою, якби вона мала характеристики, подібні до В. Антоновича. Він розглядає старше покоління, зазначаючи взаємну ворожість індивідуалізму та неспроможність в організації. О. Ф. Кістяківський порівнює малоросів XVII

століття з сучасною інтелігенцією, стверджуючи, що їх скептицизм та резонування взаємно забезпечують неможливість політичного визначення «малоросійського племені»¹⁹. Зазначається, що образи та обвинувачення проти українофілів виглядають потворно в контексті цих роздумів. Висловлює враження про В. Б. Антоновича, визнаючи його виняткові здібності в політичній поведінці. Автор підкреслює, що, на відміну від інших, В. Антонович володіє вмінням залишатися спокійним і безпечно приховувати свої амбіції. Він визнає непохитність В. Антоновича, але відзначає його байдужість та відсутність ліризму.

О. Ф. Кістяківський також ділиться своїми труднощами в тому, щоб збагнути В. Антоновича, визнаючи, що він сам є більше ліриком, більше наївним, більше щирим і відкритим, ніж знаменитий історик. Також автор визнає наявність у себе заздрості, яка може впливати на його думки і оцінки. Важливим є підкреслення того, що О. Ф. Кістяківський планує спостерігати за тим, як В. Антонович буде вести себе під час подальших подій суспільно-політичного життя Києва, і сподівається залишитися об'єктивним у своєму ставленні до нього, попри власну упередженість²⁰.

За спостереженням автора «Щоденника», університетська молодь розділена на три групи: українофіли, радикали і бунтарі. Українофіли відзначаються принциповістю, але їхня партія є менш чисельною. Радикали мають ширший спектр поглядів і більшу кількість прихильників. Бунтарі виступають за безлад та беспорядність. Заходи, призначені для заспокоєння та підкорення молоді, не вдалося досягти, а замість цього вони лише поглибили їхню розбурханість.

Автор згадує численні політичні репресії кінця XIX ст. Наприклад, О. Ф. Кістяківський зафіксував у «Щоденнику» подію, яка стосується звільнення з посади генерала Дебоа, голови Петербурзького військово-

¹⁹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С.188.

²⁰ Там само. – С. 265.

окружного суду, з політичних мотивів. Дебоа був головуючим на судовому процесі Мирського, під час якого визнав винними лише двох із семи обвинувачених. Це рішення спричинило його звільнення. Прокурор Київського військово-окружного суду Стрельников розповів О.Ф. Кістяківському про це події і виявив свою злорадість, коментарі та злобу до звільненого. О. Ф. Кістяківський характеризує Стрельникова як безжального і холодного, виявляючи зловісність його характеру та його прагнення до влади. У своїх спогадах О. Ф. Кістяківський також описує Стрельникова як особу з диявольським характером, яка має певні амбіції щодо влади і смертних кар. О. Ф. Кістяківський вбачає в ньому аномалію, яка в іншому часі була б витримана у середовищі катівень та жорстоких судів XVI століття.

Автор намагається описати Стрельникова як специфічну особистість, вражену жорстокими витоками судового середовища та прагнучу до влади і впливу. Його характеристика висвітлює атмосферу та менталітет судового світу того часу, а також виявляється його ставлення до подій та особливості відносин між учасниками судового процесу²¹.

О. Ф. Кістяківський вказує на те, що влада систематично руйнує і винищує молодше покоління. Троє студентів, які брали участь у вивішуванні прокламацій, були арештовані і вислані до Сибіру, знову втіливши історію весняних подій 1878 року.

О. Ф. Кістяківський наводить приклади віддзеркалення жорсткості репресій у вигнанні родин студентів та визначає їхній розпад, де несправедливі виправдання та арешти вже стали звичним порядком. Зазначається, що навіть особа, як І. І. Рахманінов, висловлює своє невдоволення, що свідчить про загальне несприйняття політикою влади, і підноситься питання про майбутнє та долю молоді в умовах таких репресій.

²¹ Там само. – С.21-22.

Автор висловлює занепокоєння щодо майбутнього, яке описує як «темное и мрачное». Він підкреслює, що уряд поступово перетворюється з деспотичного і абсолютного у тиранічний, а цар Олександр III не розуміє необхідності конституційних реформ або не покидає трон, що, ймовірно, може призвести до трагічних наслідків для країни.

Закликаючи тих, хто щиро прагне добра для своєї батьківщини, якою він судячи зі всього, вважає Російську Імперію, та сподівається на мирний прогресивний розвиток, автор передбачає труднощі і страждання в майбутньому. Він вказує на те, що політичні перевороти та збурення можуть бути відповіддю на невдоволення та опозиційні настрої серед населення²².

О. Ф. Кістяківський висловлює своє розчарування і враження від політичної ситуації та репресивних заходів у країні. Він зазначає, що, незважаючи на заявлену боротьбу за свободу, влада вислала без суду та права 17 000 людей.

Іронічно, на думку автора, країна веде війну за свободу болгар, але водночас сама занурюється в безладдя та деспотизм. Він виражає невдоволення політичними махінаціями влади, закликаючи до визволення від внутрішніх проблем та пройдисвітів, які контролюють країну. Висловлює обурення тим, що, незважаючи на те, що вони вирушають на допомогу іншим, в їхній власній країні панують притискання, утиск та несправедливості. Він закликає розглянути життя селян в провінціях, які стикаються з труднощами та утисками через збір податків, власність на землю, арбітрарність та корупцію поліції. Автор наголошує на відсутності свободи совісті, свободи слова та особистої забезпеченості. Він критикує різні аспекти суспільства, такі як фінанси, промисловість та чиновництво, та стверджує, що несвоєчасні реформи та адміністративні недоліки перешкоджають внутрішньому розвитку країни.

²² Там само. – С. 45.

О. Ф. Кістяківський переконаний, що справжня причина зацікавленості країни воєнними походами полягає в прагненні до завоювань, здобуття земельних територій та бажанням збагатитися. Він вказує, що його мрії та погляди, спрямовані на покращення умов для свого народу, можуть бути неприйнятими для сучасників, які, ймовірно, б схопилися б на нього як на зрадника або ворога. Також він висловлює надію на те, що йому вдасться якось реалізувати свої ідеї та довести свою любов до рідної країни, спрямовану на її розумний, безкорисливий та неупереджений розвиток.

Рядки «Щоденника» видають роздуми про те, чи країна зможе самостійно подолати труднощі і жорстокість її політичного становища, чи ж потрібно чекати природного перевороту, що може призвести до внутрішньої трансформації та виправлення ситуації²³.

О. Ф. Кістяківський висловлює незгоду та засудження застосування насильства та тиску з боку жандармерії відносно 12-річного гімназиста Петрункевича. Зазначається, що дитина була піддана жорстокому допиту через дії його батька Уряд, замість того, щоб займатися справедливістю та додержанням прав людини, віддається шпигунству та поліцейським методам для забезпечення своєї влади. Зазначається також, що такі грубі дії жандармерії залишають серйозний психологічний слід на дитині, навіть викликаючи нервову горячку.

О. Ф. Кістяківський висловлює своє розчарування щодо ідеї чеської національності, представлені Ригером, якому він не приписує сумісності з його ідеями. Вважає, що національна ідея повинна служити розвитку суспільства та соціальному покращенню, а не стояти на заваді цьому.

Основна теза полягає в тому, що в наявний момент важливіше отримати конституційні гарантії, ніж захоплюватися ідеями національності.

²³ Там само. – С. 45.

Автор вважає, що всі повинні мати право на основні права людини, незалежно від їхньої національності.

Також він зауважує, що його українофільство має більше соціальної спрямованості, тоді як ідеї його знайомих мають політичний характер. Він визнає, що обидві сторони мають спільні ідеї національності, але різницю в підходах до політики та соціальних питань.

Пізніше О. Ф. Кістяківський повідомляє про зміни в поглядах та політичній діяльності українофілів, які виявляють бажання прийняти більш практичний напрямок. Вони вказують, що нова політика має бути більш практичною і схожою на напрямок, який прийняли галицькі українці з партії "Просвіта" і редакція видання "Діло". Зазначається, що в цьому контексті вони планують надіслати інструкції до Драгоманова, що свідчить про зміну їхнього підходу та стратегії²⁴.

Загалом, О. Ф. Кістяківський говорить про необхідність зосередитися на конкретних політичних та соціальних питаннях, не втрачаючи основні цінності прав людини в тенетах національностей²⁵.

О. Ф. Кістяківський звертає увагу на політику застою в Києві та домінування «немецкой недобросовестности» часів М. Бунге. Описуючи ситуацію в місті, він також повідомляє про напади на євреїв, що включали побої, вторгнення до їхніх житлових приміщень, руйнування та грабіж. Зазначається, що ці насильства розпочалися з Елісаветграда, а потім розгорнулися в Києві. Автор вказує, що влада спочатку не реагувала на це насильство, але потім запізнило вжила рішучих заходів для припинення подій²⁶.

О. Ф. Кістяківський висловлює своє невдоволення обмеженнями свободи віросповідання в Австро-Угорській імперії. Він осуджує ряд заходів,

²⁴ Там само. – С. 305.

²⁵ Там само. – С.74.

²⁶ Там само. – С. 345.

які уряд вводить щодо православної церкви в Празі, зокрема обмеження у звучанні колоколів та заборона проведення процесій поза межами церкви. Автор розглядає ці заходи як порушення принципів свободи віросповідання та висловлює думку, що вони відбуваються під впливом російського уряду.

У своєму дописі автор вказує на те, що він, будучи на місці австрійського уряду, діяв би більш рішуче. Він наводить приклад іншого можливого кроку - введення взаємних обмежень щодо релігійної пропаганди між Росією та Австро-Угорщиною. Він вбачає невідповідність між політичними цілями Росії та принципами релігійної терпимості. Зазначається, що свобода віросповідання ефективна лише при наявності взаємних обмежень та законів. Висловлюється думка, що без цього свобода може бути використана як засіб для зазіхання на права інших. Заключною думкою автора є визнання непотрібності та збитковості празької церкви та заклик до її закриття.

В записах автора висвітлено низку подій, що відбулися в Києві та інших регіонах. Зокрема, були зафіксовані напади та грабежі євреїв, що тривали в кінці квітня. Також зазначено систематичний тиск на уніатів, з якими було проведено масове переселення в інші губернії через відмову перейти в православ'я. Відвідавши Київську тюрму, автор зазначив понад 300 ув'язнених, переважно молодих уніатів, які були відправлені в інші регіони. Також вказано на зміни у керівництві, зокрема, відставлення губернатора Громеки та переведення архієпископа Іоанникія в Одесу. Автор висловлює обурення та занепокоєння щодо цих подій, сприймаючи їх як форму репресій і негативного впливу на народ. Також відзначається можлива політична спрямованість цих дій та їхній вплив на подальший розвиток ситуації.

О. Ф. Кістяківський описує, що в тодішніх газетах зазначається про готовий наказ щодо Міністерства внутрішніх справ стосовно уніатів, які проживають в Люблінській губернії. Зазначається, що всі справи щодо

порушень, вчинених уніатами, вимог православної церкви будуть розглядатися окремо. Міністерство внутрішніх справ розробляє спеціальні правила для адміністрації Привіслянського краю у цих справах. Також висловлюється припущення, що навіть ті, хто можливо були б чесними, вже давно були вислані з краю в екзил адміністративним порядком. Таким чином, висунуто релігію під контроль поліції: вір у будь-який спосіб, виконуй релігійні обряди, або інакше поліція візьме тебе за шиворот і кине Бог знає куди. Це свідчить про те, що, незважаючи на тривалі гоніння за віру та через віру в Росії в XIX столітті, панує патріотичне переконання, що Росія терпить щодо віри, і що вона ніколи не сходила на господарства Західної Європи, які відрізнялися такою екстравагантністю. Однак це явище є фактом, а не принципом. «Таким чином, недивлячись на те, що у Росії менше спалювали та карали єретиків, тут і досі, час від часу, виникають гоніння на єретиків, старовірів, штундистів; в Росії все ще до цих пір стоїть принципована приставка може вставляти своє рило в релігійну совість іншого підданого. Також зазначається, що гоніння за віру тривають вже 200 років, і в той час, як на Заході Європи давно панує принцип свободи совісті, в Росії з часу до часу виникають гоніння на єретиків, старовірів, штундистів; в Росії до цих пір виконується поліцейська роль у релігійних питаннях»²⁷.

О. Ф. Кістяківський висловлює різкі зауваження та критику стосовно політики та подій свого часу. Він розповідає про великий вплив миколи Бунге, який довгі роки був ректором Університету св. Володимира, а у 1881 р. став міністром фінансів Російської імперії. Автор описує М. Бунге як політика, готового використовувати будь-яку можливість для задоволення своїх амбіцій. Також висловлюється про ситуацію з нападами на євреїв у Києві та інших містах, називаючи це "насильством" і вказуючи на бездіяльність київських влад у початковий період цих подій. Зазначається

²⁷ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 204.

також про плани українофілів змінити політичний курс, наблизивши його до галицьких народолубців. Уривок також включає розповідь про перетворення земель українських кріпаків на піски, призначення Богослава та інших осіб на високі посади, а також невдоволення політикою влади щодо українських громадян, особливо у відношенні до уніатів.

О. Ф. Кістяківський говорить на тему походження багатства та його законності в історії російського народу. Автор вказує на несправедливість як основу всього багатства, наводячи афоризм святого Ієроніма та посилаючись на проповідь Бурдалу з XVII століття. Далі автор висловлює задоволення власними думками та дослідженнями стосовно хабарів, грабежів та зловживань владою протягом історії. Він висловлює переконання в тому, що соціалізм міг би мати потужну документальну підтримку, якщо б детально досліджувалися історичні випадки наживання та привласнення майна.

Він вказує на недоліки цивільного права, яке, на його думку, фокусується на формальних аспектах володіння власністю, не звертаючи уваги на те, як саме ця власність була нажита. Він говорить про різницю між формальними способами придбання власності і її справжнім походженням.

Загалом, автор висловлює сумніви щодо моральності та етичності індивідів, які наживають величезні статки, зокрема дворян. Він звертає увагу на проблеми соціальної несправедливості та того, як влада дозволяє накопичення багатства через сумнівні методи²⁸.

О. Ф. Кістяківський роздумує стосовно політичних подій свого часу. Він говорить про велике значення виступу царя 2 листопада в Лівадії перед англійським посланником Лофтусом. У цьому виступі цар висловив ідеї про благородство, високі ідеали та гуманізм в зовнішній політиці, заявивши, що його не цікавлять завойовницькі плани щодо Константинополя та загалом Османської імперії. Автор вважає ці заяви великодушними та благородними,

²⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 220.

але порівнює їх із банальними та мізерними думками, які висловлюються в інших джерелах про участь в розв'язанні «Східного питання». Він висловлює своє обурення стосовно деяких політичних поглядів, зокрема, він критикує ідеї про те, що втручання у східні справи може бути навіть безкорисливим, а також осуджує загальні стереотипи про Англію як торговельну країну, яка лише дбає про свої фінансові інтереси. Автор також розглядає різноманітні погляди на вирішення питання земель в Болгарії та висловлює сумніви щодо можливості ефективного вирішення цього питання, особливо оглядаючи питання конфіскації земель та їх розподілу між чиновниками та іншими верствами суспільства. критично ставиться до того, як реформи та політичні рішення впливають на народ та розкриває своє розчарування політичними та соціальними подіями того часу²⁹.

На початку 1880-х років О. Ф. Кістяківський відновив тісні стосунки з українофільським рухом, ставши виразником ідей поміркованого крила Старої громади. У 1884 році він висловив свою думку про створення українофільства як національної свідомості, яка повинна охоплювати всі сфери життя і діяльності громадян, від землевласників і фабрикантів до священників і вчених.

О. Ф. Кістяківський розповідає про обговорення з Олександром Барвінським питання щодо майбутньої долі України. Автор називає деякі ідеї, які висловлюються в німецьких газетах відносно Франца-Йосифа та Галичини. О. Барвінський, за словами автора, вважає, що для українців важливо об'єднатися в єдину державу та перейти під владу тієї держави, яка дозволить широкий розвиток українського народу в різних аспектах. Імперія Габсбургів, за його словами, може надати такий простір для розвитку, що може привести до об'єднання. Автор нагадує про подібні думки, які чув більше 18 років тому від М. Костомарова. Він висловлює іронічне ставлення

²⁹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 340.

до можливості бути засудженим через просте слухання таких ідей. Критика спрямована на прокурора Стрельникова, якого автор вважає моральним виродком та типовим представником режиму, відзначаючи його вузький, казуїстичний і заздрісний характер³⁰.

З позицій сучасності парадоксально виглядає переконання О. Ф. Кістяківського щодо "нероздільності" України та Росії, яку вчений охарактеризував як "загальну нашу державу". Проте, важливо розглядати його погляди в контексті історичного розвитку та суспільно-політичних конфліктів того часу.

У своїх діях вчений виявив здатність до стратегічного мислення та виважених дій в суспільно-правовому просторі. Його участь у важливих подіях, пов'язаних із «українським питанням», свідчать про його активну роль у суспільно-правовому розвитку. Зокрема, подія із сенатором Половцевим та організація концерту для підтримки українських ініціатив вказують на його майстерність ведення правового діалогу та виявлення національної свідомості.

Зазначений факт, коли О. Ф. Кістяківський підтримав ідею націоналізації шкіл в Україні, додатково підкреслює його зацікавленість у національному розвитку та правах українців. Таким чином, його переконання слід оцінювати у широкому контексті історичних обставин і розуміння політико-правових процесів свого часу.

У 1884 році Олександр Кістяківський зафіксував у своєму «Щоденнику»: "Драгоманов мріяв створити соціалістичне та радикальне українофільство, у той час я думаю про створення українофільства як національної свідомості. Кожен мешканець Малоросії повинен бути українофілом... Українофільство повинно бути практичним, і кожна особа, працюючи в своїй галузі на власному території, на який його поставила доля,

³⁰ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 216.

повинна сприяти національному розвитку. Це, так звана, "мала політика" на відміну від великої, так званої, "драгоманівської політики"³¹.

Додатковою підтримкою висунутої тези є факт сприяння О. Ф. Кістяківського організації етнографічної експедиції Російського географічного товариства, яку очолював П. Чубинський, до «Південно-Західного краю».

³¹ Там само. – С. 205.

РОЗДІЛ 2. ПРОФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І КАР'ЄРА ВЧЕНОГО- ПРАВНИКА В «ЩОДЕННИКУ»

О. Ф. Кістяківський продовжував бути консультантом та радником Громади, зверталися до нього з питань права, видавничих питань, виборів та інших громадських питань. Його активна участь у громадському та правовому житті свідчить про його вагомий роль в розвитку українського громадянського суспільства.

О. Ф. Кістяківський був людиною з глибоким аналітичним розумом, володів французькою, німецькою та італійською мовами. Відтак досить швидко став науковцем, який вирізнявся своєю самостійністю та вагомим внеском у розвиток європейської науки.

На початку своєї кар'єри, в кінці 50-х - на початку 60-х років XIX ст., він звернув увагу на вивчення європейських форм карного процесу. Першою його працею став переклад на російську мову книги професора Гейдельберзького університету Бюнчлі "Allgemeine staatsrecht" ("Загальнодержавне право"). Пізніше він розпочав писати власні наукові праці з кримінального права та процесу, які визначили його як видатного вченого³².

Сподіваючись на ідеального суддю, який неперервно вивчає кримінальне право через аналіз юридичної літератури та дослідження кримінальних законів з загальної теоретичної перспективи та розкриває практичні аспекти шляхом активної участі у правосудді, О. Ф. Кістяківський відводив значну роль судовій практиці у формуванні високої якості кримінального судочинства.

³² Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 95.

Розглядаючи кримінальне право як втілення свідомості суспільства про право і неправу, вчений розглядав судову практику як засіб перетворення "мертвих" кримінально-правових норм, які суперечать існуючим суспільним відносинам. Він вкладав надії в судову практику, яка, на його думку, може ліквідувати застарілі кримінальні закони і розвивати нові норми відповідно до потреб суспільства.

О. Ф. Кістяківський визнавав важливість точного тексту закону, але водночас був проти однакового застосування норми в усіх випадках, аргументуючи необхідністю адаптації права до конкретних ситуацій. Його погляди визнаються прогресивними, оскільки вони стимулювали державу до перегляду застарілих кримінальних законів та створення нового законодавства відповідно до потреб суспільства.

Важливою була також роль судового прецеденту в юридичній системі, хоча в той час в Україні не передбачалася формальна концепція судового прецеденту. О. Ф. Кістяківський підкреслював, що судовий прецедент і судова правотворчість існували, навіть якщо приховувалися під різними формами, такими як роз'яснення Верховного Суду чи рішення вищих судових органів, які впливали на рішення схожих справ нижчестоящими судами.

До його наукових досягнень в цей період відносяться такі праці, як "Нарис англійського карного процесу за Міттермайєром", "Адвокатура у Франції, Англії та Німеччині", "Про недопущення обвинуваченому способів ухилення від слідства і суду", "Вплив Беккарія на російське карне право", "Положення основ карного права за наказами". Важливим внеском стала його магістерська дисертація "Дослідження про смертну кару", яка відзначалася глибоким вивченням проблем смертної кари та високим рівнем аналізу.

О. Ф. Кістяківський вивчав творчість видатних правознавців, таких як Монтеस्क'є та Беккарія, і взявся за вивчення та аналіз їхніх ідей. Він

активно долучався до обговорень і публічних виступів з теми карного права та смертної кари, що свідчить про його бажання сприяти розвитку цієї галузі правознавства.

Таким чином, О. Ф. Кістяківський вже в ранній період своєї кар'єри проявив себе як вчений, глибокий аналітик та дослідник, який глибоко занурювався у світ кримінального права та процесу, а його праці визнавалися на рівні з провідними вченими Європи³³.

О.Ф. Кістяківський вирізнявся не лише глибоким розумом і знаннями мов, але й новаторським підходом до дослідження, використовуючи філософсько-історичний метод. Він намагався звернути увагу на історичний аспект смертної кари, аналізуючи її розвиток на різних етапах життя різних народів.

У передмові до свого дослідження О. Ф. Кістяківський сформулював свою основну ідею: вивчаючи смертну кару, він звертає увагу на історичний розвиток цього виду покарання, спрямовуючи своє дослідження на зв'язок між суспільним і розумовим розвитком людини. Важливим є його підхід до питання: замість висловлювати власні думки, він підкреслював вагу думки народів та загальної громадської думки щодо смертної кари³⁴.

Дослідник розглядав питання смертної кари як частину еволюції суспільства, відділяючи його від простого аналізу писаних законів. Він вважав, що для розуміння законів та їх розвитку потрібно досліджувати звичаї та повір'я періодів первісної культури. Його підхід був орієнтований на застосування нових методів у вивченні народного життя та врахування звичаєвого права.

³³ Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.

³⁴ Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

О. Ф. Кістяківський вбачав історію права як матеріал, який допомагає вивченню законів, законів сталості та руху, а також виявленню впливу громадськості на стан і зміни права. Він акцентував увагу на потребі врахування історичного аспекту при вивченні юридичних інститутів та суспільних умов, які вплинули на їх розвиток.

Таким чином, О. Ф. Кістяківський вніс вагомий внесок у розвиток кримінального права та процесу, використовуючи новаторський підхід та філософсько-історичний метод в своїх дослідженнях³⁵.

У своїй науковій діяльності О. Ф. Кістяківський вкладав особливий акцент на розробку програми для збирання та вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на карному праві. Ця програма, опублікована у 1874 році в «Університетських известиях», відрізнялася від попередніх своєю повнотою, особливо в контексті включення розділів про правопорушення і злочин³⁶.

У «Щоденнику» О. Ф. Кістяківський роздумує над своєю основною працею "Дослідження про смертну кару", де він виявив глибоке розуміння важливості історичного методу для вивчення суспільних явищ. Його підхід полягав у тому, що для розуміння поточного стану кримінального права, зокрема смертної кари, слід аналізувати історію і діяльність суспільства.

Основна ідея полягала в тому, що розвиток суспільства і зміни в установах та потребах народу визначають форму правових норм, включаючи сферу кримінального права. О. Ф. Кістяківський вважав, що смертна кара теж є продуктом історичного розвитку, і для зрозуміння її ролі та доцільності необхідно аналізувати історію та етапи розвитку суспільства³⁷.

³⁵ Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.

³⁶ Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.

³⁷ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 69.

Особливу увагу він звертав на методологічний аспект — використання філософсько-історичного методу. Цей підхід дозволяв йому розглядати смертну кару як не лише юридичне питання, але й як частину суспільно-історичного процесу. За допомогою цього методу він розглядав зміни у суспільстві, що впливали на сприйняття смертної кари.

Такий підхід, який поєднує філософію, історію та кримінальне право, робив його дослідження значущим і підвищував його вагомість в контексті розвитку наукових підходів до кримінального права.

О. Ф. Кістяківський намагався висвітлити суспільно-історичний характер кримінально-правових інститутів в своїй праці "Елементарний підручник загального кримінального права". Він провів докладний історичний аналіз розвитку кримінального права, підкреслюючи, що це право є результатом довготривалого життя народів та накопиченої роботи багатьох століть і поколінь³⁸.

Вчений визнавав загальний закон розвитку права, який, за його думкою, є органічним явищем, подібним мові і релігії. Його погляди базувалися на ідеях Ієринга, який вважав, що встановлений загальний закон розвитку права є застосовний і до галузі кримінального права. О.Ф. Кістяківський наголошував, що історія кримінальних законодавств надає доказів того, що сучасні поняття про злочин і покарання є результатом довгострокового розвитку суспільства.

Аналізуючи роботи з кримінального права, він звертав увагу на те, як народи сприймали і адаптували закони та установи інших народів. О.Ф. Кістяківський визнавав роль запозичень та асиміляції в розвитку суспільства, включаючи кримінальне право.

О. Ф. Кістяківський підкреслював, що успіх та прогрес нації залежать від численних взаємодій і запозичень із зовнішнього світу. Він порівнював

³⁸ Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.

цей процес із природнім розвитком живих організмів і вважав, що для прогресу нації важливо взяти на увагу досвід і досягнення інших народів. Такий універсалізм, як стверджував О.Ф. Кістяківський, є важливою рисою розвитку, що об'єднує народи в спільній роботі мислення і дій³⁹.

Ігор Фойницький визнавав О. Ф. Кістяківського одним із найбільш ранніх представників доктрини еволюціонізму в українській кримінально-правовій науці. О.Ф. Кістяківський вирізнявся твердою переконаністю у наступності історичних змін у правових явищах та у визначенні закономірностей їх розвитку.

Хоча О. Ф. Кістяківський присвятив значну увагу історичному методу в кримінальному праві, І. Фойницький відзначав, що О.Ф. Кістяківський не був істориком права у справжньому розумінні, адже його цікавило минуле не саме по собі, а лише як ступінь для розуміння сучасності. О.Ф. Кістяківський використовував історичний матеріал як основу для розуміння сучасного стану і для зроблення висновків не лише про те, що існує, але й про те, що повинно бути в майбутньому.

Однак, незважаючи на те, що О. Ф. Кістяківський не був класичним істориком права, його внесок в розвиток кримінально-правової науки полягав у здійсненні системного аналізу та синтезу різноманітних поглядів на розвиток кримінального права. Він був першим, хто об'єднав та аргументовано довів ідею про історичну наступність у кримінальному праві, покладаючи тверді фундаментальні засади для подальших досліджень у цій галузі⁴⁰.

О. Ф. Кістяківський визнавав важливість знання іноземного права для освічених юристів в Україні. Вітчизняні університети приверталі іноземних професорів, а багато вітчизняних вчених проходили підготовку за кордоном,

³⁹ Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

⁴⁰ Сикилинда А. И. Правовая концепция А. Ф. Кістяковського / А. И. Сикилинда // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 1999. – Вип. 3. – С. 70-82.

що вимагало необхідності оволодіння іноземним правом. О. Ф. Кістяківський, завжди високо цінувавши інтереси науки, продовжив свою освіту, відправившись у закордонне наукове відрядження в 1871–1873 рр.

Під час цього відрядження він вивчав іноземне право, слухав лекції та відвідував практичні заняття у провідних університетах Європи, таких як Віденський, Гейдельберзький, Берлінський, Неаполітанський, Римський університети. Олександр Федорович вивчав кримінальне законодавство Італії, Німеччини, Англії, Франції, а потім порівнював його з вітчизняним кримінальним правом.

Важливим було його володіння трьома європейськими мовами - французькою, німецькою та італійською, що дало йому можливість не лише ознайомитися із західноєвропейською кримінально-правовою літературою, але і провести критичний аналіз стану розвитку кримінального права і науки в західноєвропейських країнах.

О. Ф. Кістяківський вивчав і критично аналізував концепції злочинів, які включають у себе поняття "потурання" та "сукупність злочинів". Він вважав, що питання потурання (невживання певних засобів для перешкодження злочину) повинно вирішуватися, враховуючи користь або вигоду для особи, яка допустила потурання. Однак, за його переконанням, потурання не повинно трактуватися як кримінально-правовий злочин, якщо відсутня користь для особи.

Щодо поняття сукупності злочинів, О. Ф. Кістяківський виділяв три види: ідеальну, реальну та продовжуваний злочин. Ідеальна сукупність включає в себе вчинення однією дією декількох злочинів, які є однорідними чи різнорідними. Реальна сукупність полягає у вчиненні однією особою декількох однорідних чи різнорідних злочинів, але окремими діями. Продовжуваний злочин включає в себе ряд окремих злочинних дій, кожна з

яких може складати самостійний злочин, але всі разом складають один злочин, спрямований на порушення одного і того ж права⁴¹.

Ці поняття та класифікації, розроблені О. Ф. Кістяківським, відображають його спроби впорядковувати та розуміти різноманіття злочинів та їхніх взаємозв'язків в рамках кримінально-правового вчення.

Незважаючи на використання західноєвропейського досвіду, вчений наголошував на творчому використанні цього досвіду, уникавши механічного копіювання. Йому було важливо враховувати конкретні умови та потреби українського суспільства в адаптації закордонного досвіду для вдосконалення вітчизняного кримінального права.

О. Ф. Кістяківський вказував на обмежену природу абсолютних теорій, зокрема тих, що базуються на релігійних віруваннях. Він вважав, що такі теорії втрачають свою актуальність і силу із зникненням релігійного вірування. Крім того, він критикував теорії Канта і Гегеля, описуючи їх як творіння метафізики, літературні та не наукові концепції.

Щодо Канта, О. Ф. Кістяківський вважав категоричний імператив за сліпу потребу помсти, заслани під іншим ідеалізованим ім'ям. Щодо Гегеля, вчений вважав його теорії далекими від реального розуміння природи злочину, зазначаючи, що в них "усе реальне, позитивне життя людини принесене в жертву довільним діалектичним тонкощам."⁴²

У відношенні до абсолютної справедливості, О.Ф. Кістяківський стверджував, що після найближчого аналізу вона виявляється заснованою на відносних, а не абсолютних поняттях. Він вказував на те, що справедливість є "предикатом, який людина дає створеному нею праву" і є результатом розвитку суспільства та його потреб. Крім того, вчений стверджував, що справедливість не може бути теоретичною основою покарання, але вона

⁴¹ Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.

⁴² Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк отрывком из рукописной автобиографии его) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 22.

виконує важливу роль в житті народів як елемент існуючих покарань і їхнього застосування.

Таким чином, О.Ф. Кістяківський вносив критичні зауваження та аналізував різні теорії, намагаючись зрозуміти їхню природу та застосовність в конкретних соціокультурних умовах.

На з'їзді правників у 1875 році обговорювалася повнота цих програм, і була навіть створена комісія для вивчення звичаєвого права та складання доповненої програми. Однак ще до виходу програми, опрацьованої комісією, О.Ф. Кістяківський встиг надрукувати друге виправлене і доповнене видання своєї програми, де дав цінний огляд існуючої правничої літератури⁴³.

У своїй програмі він визначив обов'язкове вивчення і записування народних вірувань, легенд, пісень, казок тощо, оскільки вони відображали риси зникаючого архаїчного ладу. О.Ф. Кістяківський підкреслював необхідність ставитися до об'єкта дослідження з великою увагою, маючи на увазі, що записувач повинен розглядати його як природознавця, для якого все в світі варте вивчення, уваги і поваги.

Результати збирання матеріалу за програмою були залежні не лише від ініціатора, але й від конкретних збирачів. Зібрані матеріали включали вирізки з газет, виписки з журналів, а також інформацію, яку надсилали різні кореспонденти. Найбільше матеріалів О.Ф. Кістяківському вдалося зібрати в Чернігівській та Подільській губерніях, а також в окремих областях Причорномор'я, Воронежської, Самарської, Саратовської і Томської губерній.

У кінці 50-х та на початку 60-х років XIX століття О. Ф. Кістяківський звернув свою увагу на вивчення європейських форм карного процесу, відповідаючи сучасним вимогам. Першою його працею у цьому напрямку був переклад на російську мову книги професора Бюнчлі з Гейдельберзького

⁴³ Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.

університету, «Загальнодержавне право», але цей переклад не був опублікований і не зберігся.

У своїх аналітичних роздумах щодо відносних теорій О. Ф. Кістяківський висловлював той погляд, що, незважаючи на різноманітність цих теорій, вони суттєво подібні між собою. Він зауважував, що усі ці теорії виправдовують покарання як інструмент, що служить користю і потребам суспільства. Незважаючи на те, що кожна теорія може мати свою специфічну основу, по суті вони всі визнаються як засіб досягнення користі та необхідності для суспільства⁴⁴.

Коли він зосереджував увагу на теорії виправлення, то підкреслював, що ця теорія хоч і визнає розумність покарання лише за умови його виправності, по суті все ж таки допускає покарання заради загального блага, користі і збереження суспільства та його членів. Він зазначав, що теорія виправлення йде ще далі, визнаючи, що традиційні методи покарання не завжди ефективні у відвертанні від злочинів, і пропонує трансформувати покарання в засіб виправлення.

Аналізуючи теорії, які відкидають покарання, О. Ф. Кістяківський робив висновок, що, фактично, вони не відкидають покарання взагалі. Ці теорії, за винятком деяких, відкидають не саме покарання, а його основу і жорстокість, яка притаманна старим кримінальним системам.

О. Ф. Кістяківський вважав, що основні підстави, спонукання та цілі, які завжди лежать в основі застосування покарань, можна зведені до наступних загальних принципів:

а) Злочин призводить до втрати людиною певного матеріального або морального блага.

⁴⁴ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 55.

б) Злочин виводить людину із нормального стану, ставлячи її у стан роздратування, страху та побоювання за майбутнє. З цього стану виникають три спонукання:

1. Мстити кривднику або порушнику належних благ чи прав.
2. Захищати себе від майбутніх злочинів шляхом фізичного знищення кривдника або позбавлення його можливості завдавати шкоду, або створювати страх, який знімає бажання вчиняти порушення належних благ.
3. Повертати відібране матеріальне благо, або отримувати відповідну компенсацію⁴⁵.

О. Ф. Кістяківський характеризував ці підстави як примітивні, властиві ізольованій особистості в "бездержавний час". У контексті держави, вони, за його словами, залишаються такими ж, але трансформуються з особистої відплати за зло в загальну міру, засіб для забезпечення безпеки та добробуту не лише приватних інтересів, а й інтересів загальної громади.

Узагальнюючи аналіз теорій покарання, О.Ф. Кістяківський вбачав, що ті теорії, які належать до перших трьох категорій, докладали певних зусиль для з'ясування суті покарання, але найближче до розуміння його підстав вони підходили, коли вказували на користь, благо та самозбереження, які лежать в основі покарання. Однак О. Ф. Кістяківський вказував на те, що ці теорії не звертають належної уваги на історичні трансформації цих понять.

О. Ф. Кістяківський вказував на історичний контекст та зміни в підходах до покарань, зауважуючи, що кожному етапу розвитку кримінального права було властиве певне превалювання одного із спонукань, описаних раніше. Він розглядав "бездержавний період" як етап, коли типовими формами покарань були чиста помста і композиція (викуп за злочин).

⁴⁵ Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

У сучасний йому період, за словами О.Ф. Кістяківського, елемент помсти перетворився в ідею відплати. Він вбачав, що в сучасній системі покарань можна відзначити сліди помсти, видозміненої під поняттям "відплати". В історії розвитку покарань з цього спонукання виникла теорія залякування, що призвела до виникнення системи надмірно жорстоких покарань. Навіть після відхилення цієї теорії, залишки залякування все ще присутні в системі покарань через спонукання до захисту особистої і суспільної безпеки від можливих злочинів⁴⁶.

О. Ф. Кістяківський вбачав, що в сучасному суспільстві існує тенденція вважати доцільним і можливим задовольнити спонукання до захисту себе від можливих злочинів та до виправлення злочинців шляхом перетворення покарань в захід чистої охорони, і, якщо можливо, в захід виправлення без домішки залякування. Це відображає прагнення сучасного суспільства виключити жорстокість з кримінального права та сприяти переходу до більш гуманних підходів.

Вчений відзначав, що теорія виправлення, хоча і має свої недоліки, проте, проникаючи у свідомість суспільства, сприяє уникненню непотрібної жорстокості та вихованню громадянського ставлення до злочинців. Такі теорії сприяють перетворенню кримінального права, роблячи його більш гуманним.

О. Ф. Кістяківський підтримував ідею, що будь-яке покарання, яке лише погіршує стан того, хто його отримує, є безглуздом з точки зору суспільства. Він вважав, що покарання повинно бути спрямоване на виправлення злочинця, інакше воно стає лише формою відплати або вдосконаленою помстою. Автор визначав покарання як заходи, призначені судом і спрямовані проти злочинця, що призводять до його страждань і відбирають у нього різні блага і права. Він намагався відмовитися від

⁴⁶ Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.

акценту на тому, хто встановлює примусові заходи та в ім'я кого суд вживає цих заходів, і замість цього звертає увагу на соціальну роль покарання та його суспільну підставу.

О. Ф. Кістяківський підкреслював, що покарання виникає внаслідок первісних властивостей людини та її природних потреб і цілей. Він вважав, що кінцевою метою покарання є самозбереження, виражене у захисті від шкоди, досягненні безпеки, поверненні віднятого злочинцем та задоволенні почуття справедливості. Ці цілі залишалися постійними з моменту виникнення покарань і не змінювалися, хоча конкретні методи та форми покарань можуть відрізнятися відповідно до епохи та формацій кримінального права⁴⁷.

На думку О. Ф. Кістяківського, під час дії кримінального права першої формації, найближча мета покарання полягала в простій тваринній реакції проти злочинця, що була спрямована на задоволення почуття помсти. З часом, у подальшому розвитку кримінального права, покарання набуло форми матеріальної винагороди або композицій.

Поряд з помстою, отримання винагороди стало найближчою метою покарання, проте воно в той же час служило досягненню інших цілей. Винагорода погашала почуття злості та помсти, компенсувала завдані злочинцем шкоди і збитки, а також гарантувала, що злочинець, піддавшись сплаті, не порушить безпеку знову.

Коли покарання стало встановленою установою суспільства і держави, найближчою метою стало залякування. Згідно з вченим, з кінця XVIII століття, залякувальний елемент покарання зосередився, і найближчою метою стало виправлення. Однак, навіть при цих змінах, далека мета покарання залишалася незмінною — суспільне самозбереження у вигляді охорони встановлених форм життя.

⁴⁷ Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк отрывком из рукописной автобиографии его) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 1-43.

О. Ф. Кістяківський підкреслював, що покарання є виразом реальних потреб людини, і якість покарання залежить від властивостей людини даної епохи, що змінюються разом із зміною людського роду. Він вказував, що інститут покарання протягом тривалого часу зберігав властивості простої, матеріальної, безпосередньої відплати у вигляді фізичного страждання, і це викликало біль. Суспільна влада систематизувала цей підхід, і покарання залишалося проявом тваринної та елементарної реакції, відображаючи удар злочину через фізичне знищення злочинця або заподіяння болю і фізичного мучення.

З XVIII століття відбувся докорінний переворот у переконаннях європейського суспільства, який виявився в усвідомленні необхідності очистити систему покарань від фізичного страждання та тілесного болю. Внаслідок цього із системи покарань виключили покалічення, знівечення, смертну кару і тілесні покарання. Волевиявлення позбавлення волі стало основним видом покарання.

О. Ф. Кістяківський наголошував на тому, що покарання повинно бути, по можливості, індивідуальним. Він зазначав, що хоча принцип індивідуальності покарання визнаний, абсолютно індивідуальні покарання практично неможливі через психологічні та соціальні обмеження. Наприклад, він вказував на те, що визначені види покарань, такі як вислання в каторжні роботи або ув'язнення, можуть впливати на долю родини злочинця, його дітей та дружини, що може бути руйнівним для економічного життя цієї родини⁴⁸.

Таким чином, в умовах обмежень та реалій соціального життя, індивідуальність покарань визнається, але з певними обмеженнями та компромісами, оскільки абсолютно індивідуальні покарання виявлялися непрактичними.

⁴⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 340.

О. Ф. Кістяківський аргументував своє ставлення до покарань, вказуючи на необхідність їх очищення від фізичних мучень тіла. Він вважав, що покарання повинно обмежуватися "неминучим стисненням і духовним стражданням, яке обумовлюється природою покарання взагалі". Це означало, що покарання має застосовуватися з урахуванням особливостей і природи самого злочину, зберігаючи гідність і людськість.

Зокрема, він вважав, що різноманітні форми фізичних страждань, такі як знівечення, смертна кара, тяжкі тілесні покарання, катування, не відповідають принципам подільності та індивідуалізації покарань. Таким чином, він аргументував за виключення таких покарань із системи сучасного кримінального права.

Крім того, відзначаючи проблеми індивідуалізації покарань, він вказував на обмеження, пов'язані з психологічною та соціальною природою людини, які роблять абсолютно індивідуальні покарання майже неможливими в реальному житті⁴⁹.

Вчений вважав, що покарання повинно бути здатним до скасування і винагороди, щоб у разі помилки можна було повернути покараного у вихідне становище. Ця якість, на його думку, особливо важлива для того, щоб врахувати можливість компенсації за ті фізичні і моральні страждання, які перетерпів безвинно покараний. Грошові штрафи, за його словами, володіють абсолютною здатністю до скасування та винагороди.

О. Ф. Кістяківський вважав, що покарання повинно мати силу впливу і стримування, а ця сила тотожна силі залякування. Проте, в його розумінні, залякування не вказувало на фізичний страх болю, але на моральний страх ганьби перед неодмінністю покарання.

⁴⁹ Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.

Для нього залякувальна впливовість і стримуюча сила покарання не полягали в його жорстокості, а в його "неминучості і можливій швидкості". Його погляд полягав в тому, що якщо кримінальне покарання існує в законодавчому кодексі, але рідко застосовується на практиці, а характер і звичаї суспільства підтримують байдуже ставлення до певних злочинів, то це може позбавити покарання його стримуючої сили. У такому випадку, навіть якщо покарання формально є суворим, кримінальне законодавство може стати об'єктом насмішок та глузу.

Отже, О. Ф. Кістяківський висував тезу про те, що не сама жорстокість покарання, а його неминучість і ефективність в її застосуванні утворюють основну стримуючу силу⁵⁰.

У своїх дослідженнях вчений зазначав, що багато інших видів покарань, таких як вислання, каторжні роботи, тюремне ув'язнення, тілесні покарання, таврування, є лише частково поправними. Йому не подобалася ідея смертної кари, яку він визнавав непоправною. Він підкреслював, що принцип непоправності і невідворотності смертної кари є одним із доводів проти її існування в системі покарань.

Олександр Федорович Кістяківський вважав, що покарання повинно мати виправну силу, оскільки саме виправлення винного визнавав як реальну потребу, викликану почуттям самозбереження суспільства. Він підкреслював, що виправність покарання не тільки створює в суспільстві почуття любові до ближнього, але і є конкретною потребою, необхідною для самозбереження суспільства.

О. Ф. Кістяківський наголошував, що якщо покарання не має виправної сили, воно саме себе руйнує і заперечує. Таким чином, його погляди вплинули на розуміння покарання як соціально обумовленого та історично змінюваного інституту. Цей підхід знайшов відображення в працях інших

⁵⁰ Сикилинда А. И. Правовая концепция А. Ф. Кистяковского / А. И. Сикилинда // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 1999. – Вип. 3. – С. 70-82.

вчених, зокрема, в М. Таганцева, М. Сергієвського, А. Жижилєнка, М. Шаргородського, І. Гальперіна та інших.

Також важливо відзначити, що описані погляди О.Ф. Кістяківського визначили певний напрямок розвитку вчення про покарання та вплинули на подальший розвиток кримінального права та кримінології.

Ці принципи свідчать про глибокий розгляд О. Ф. Кістяківським проблем покарань і його відстоювання гуманітарних та прогресивних підходів до кримінального права.

На сторінках «Щоденника» О. Ф. Кістяківський визначав систему покарань, враховуючи основні аспекти, які вони атакують у особистості людини. Згідно з його уявленнями, система покарань відображає властивості людини певної епохи та відносини в суспільстві. Вчений виділяв наступні види покарань:

а) Смертна кара: Найбільш жорстке покарання, що атакує основне право на життя.

б) Тілесні покарання: Охоплюють заходи, які вражають фізичну сторону особистості, такі як вирізання, побивання тощо.

в) Позбавлення волі: Включає ув'язнення або ізоляцію злочинця від суспільства.

г) Майнові покарання: Засудження до втрати майна або грошових штрафів.

д) Позбавлення честі: Втрата гідності, репутації чи соціального статусу.

Ці види покарань відображають різні аспекти покарання, спрямовані на відшкодування завданої шкоди та вплив на особистість злочинця. Зазначаючи ці аспекти, О. Ф. Кістяківський намагався виокремити загальні риси системи покарань, що протягом історії відображають певні константи в мисленні та взаємині людей у суспільстві⁵¹.

⁵¹ Белогриц-Котляревский Л. С. Новые направления в уголовном правоведении / Л. Белогриц-Котляревский. – СПб.: Б. и., 1903. – С. 102.

О. Ф. Кістяківський розглядав тілесні покарання у контексті їхнього походження та еволюції в суспільстві. Він стверджував, що тілесні покарання мають спільне походження із смертною карою, оскільки обидва ці види покарань були породжені подібними емоційними станами, такими як злість, помста і залякування.

Спочатку тілесні покарання виникали внаслідок індивідуальних актів помсти, коли окремі особи самостійно застосовували фізичне покарання на тих, кого вони вважали своїми образниками. Згодом ці методи покарання були прийняті загальнодержавною владою як готовий інструмент покарань і отримали систематизацію⁵².

Однак, за словами О. Ф. Кістяківського, тілесні покарання відрізнялися від смертної кари у період їхнього знищення або вимирання. У XVIII столітті, коли суспільство почало звертати увагу на гуманізацію стосунків із засудженими, смертна кара стала об'єктом принципового супротиву. У той же час, тілесні покарання залишалися більш терпимими і уникали такої ж принципової критики.

Щодо XIX ст., О. Ф. Кістяківський констатував, що вже тоді було малоймовірним знайти теоретика-криміналіста, який би захищав спроможність та доцільність тілесних покарань, тоді як смертна кара залишалася об'єктом підтримки.

Сучасні учені-криміналісти також висловлюють подібні погляди. Вони вбачають у розвитку кримінального права тенденцію до вилучення тіла злочинця зі сфери впливу суду та відправлення правосуддя на інші шляхи. Прогресивні зміни в системі покарань включають в себе відмову від смертної кари та обмеження тілесних покарань⁵³.

⁵² Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.

⁵³ Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.

Таким чином, думки О. Ф. Кістяківського про необґрунтованість смертної кари та тілесних покарань виявили свою актуальність і в сучасних наукових дебатах з питань кримінального права.

Пропозиції О. Ф. Кістяківського з приводу реформування в'язниць, викладені на сторінках «Щоденника», включали в себе декілька ключових аспектів, які відображали його погляди на поліпшення системи виконання покарань. Деякі з цих пропозицій можна розглядати у контексті розвитку сучасних систем управління в'язницями та реформ в сфері виконання покарань.

1. Створення професії "тюрмоведов": Ідея професії, спеціально призначеної для вивчення та управління справами в'язниць, вказує на важливість експертності та спеціалізації в галузі виконання покарань.

2. Центральне управління в'язниць при Міністерстві юстиції: Це спрямовано на централізацію управління в'язницями та координацію дій національної системи виконання покарань.

3. Реформування товариств та комітетів, які піклуються про в'язниці: Створення ефективних та компетентних організацій, що дбають про права та умови в'язнів.

4. Організація губернської та центральної інспекції в'язниць: Система нагляду та контролю за умовами ув'язнення з метою покращення їх якості та відповідності стандартам.

5. Розвиток установ для виправлення малолітніх злочинців: Спрямування зусиль на реабілітацію та виховання молодших в'язнів, зокрема шляхом створення спеціалізованих установ⁵⁴.

Як вказано в тексті, сучасна діяльність Державного департаменту України з питань виконання покарань може слугувати підтвердженням

⁵⁴ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 92.

часткової реалізації пропозицій Кістяківського. Зазначені ідеї демонструють тенденцію до удосконалення системи виконання покарань та забезпечення прав та гідних умов для в'язнів.

У сфері кримінальної політики Олександр Федорович Кістяківський вирізнявся вражаючим гуманітарним підходом, який знаходив вираз у його рівному та теплому ставленні до злочинців. Він наполягав на необхідності виправлення навіть найважчих злочинців і глибоко вірив у їхню здатність до перетворення. О. Ф. Кістяківський особливу увагу приділяв проблемі злочинності серед неповнолітніх. Його праці в цій галузі пройняті ідеєю гуманізації кримінальної політики щодо неповнолітніх, і він вважав, що важливо застосовувати розумні заходи для виправлення цієї категорії злочинців. У своїх лекціях, прочитаних на користь Рубежівської колонії для малолітніх злочинців, він акцентував увагу на можливості виправлення молодих правопорушників. Такий погляд О.Ф. Кістяківського на кримінальну політику і його віра в можливість реабілітації навіть серйозних злочинців сьогодні знаходять визнання в сучасному кримінальному праві, свідчачи про актуальність його прогресивних поглядів.

Оцінюючи законодавчі норми, пов'язані з відповідальністю за злочини, які вчинені малолітніми, Олександр Федорович Кістяківський акцентував увагу на тому, що в них відсутній загальновстановлений період малолітства, який би усіма визнавався як вік, коли особа ще не підлягає кримінальній відповідальності і застосуванню кримінального покарання. Учений вказував на необхідність встановлення єдиного віку, що загальновизнано вважався віком повної неосудності⁵⁵.

Відповідаючи на питання щодо того, які саме роки має визнаватися завершенням віку повної неосудності, О. Ф. Кістяківський вступав у дебати з тодішніми нормами законодавства. Він вказував на той факт, що таким віком

⁵⁵ Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк отрывком из рукописной автобиографии его) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 1-43.

має бути 16 років (загальне правило), і як виняток, 18 років — вік, до якого може простягатися неосудність через малолітство за рішенням суду.

Першою опублікованою роботою О. Ф. Кістяківського став нарис "Англійського карного процесу за Міттермайером". Його інші тематично близькі розвідки включали «Адвокатуру у Франції, Англії та Німеччині», «Про недопущення обвинуваченому способів ухилення від слідства і суду за російським діючим до судової реформи карним судочинством, особливо про попереднє тюремне ув'язнення», а також дисертацію "pro venie legendi".

Того ж року О.Ф. Кістяківський опублікував також роботи "Вплив Беккарія на російське карне право", "Положення основ карного права за наказами". Останні дві роботи були результатом детального вивчення творчості Монтеस्क'є і Беккарії.

8 січня 1875 року, на засіданні Історичного товариства Несторалітописця, О. Ф. Кістяківський представив невелике, але цінне дослідження "Деякі риси з історії страти в Росії". Однак найвагомішим його внеском у вивчення карного права стала магістерська дисертація "Дослідження про смертну кару".

У «Щоденнику» О. Ф. Кістяківський відповідає на критику, яку отримав від кримінального бібліографа, який, здається, звинувачував його за те, що він зосередився на загальнофілософських питаннях, а не на конкретних аспектах російського кримінального права. Автор вказує на те, що його книга не є філософським трактатом, а скоріше викладає загальноприйняті поняття в галузі загальної частини кримінального права, які панують у кодексах й науковому середовищі⁵⁶.

Він також висловлює здивування тим, що деякі вчені ще не звернули увагу на його працю та ще не висловили свою оцінку. Автор питає, чи це через відсутність наукових зусиль, чи через особисту неуважність наукового

⁵⁶ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 55.

товариства до його особи. Наприкінці допису Олександр Федорович висловлює впевненість у тому, що, якщо в нього буде досить сил і енергії, він заслуговує собі визнання вченими та своє місце в науковому світі.

У допису від 21 лютого 1876 року О.Ф. Кістяківський описує свої враження від того, як його відповідь на закиди Фойницького була опублікована у "Судебном вестнике". Він вказує на відсутність підтримки та визнання в його практичній діяльності, зауважуючи.

Далі автор розповідає про свою зустріч з Антоновичем і звертає увагу на польські акти XVIII століття, які стосуються земельних прав селян. Головна діяльність зосереджується навколо спроби селян використати ці акти для отримання земель, які зараз перебувають у власності поміщиків. Адміністрація, яка підтримує ці інтереси, звертається до автора для консультації⁵⁷.

О. Ф. Кістяківський вказує на те, що після перегляду цих актів він вважає, що більшість з них надає селянам лише право вічного користування, а інші, менше значущі, надають право вічного володіння. Він вважає, що на підставі цих документів неможливо вимагати земель для селян. Автор вказує на те, що йому не може бути дозволено виражати свою думку в зворотному напрямку від своїх переконань.

Завершуючи допис, автор висловлює свою переконаність у тому, що земля, про яку йдеться, була куплена селянами кров'ю та грошима, і найбільше враження справила на нього реформа, яка, на його думку, позбавила селян їхніх земель⁵⁸.

О. Ф. Кістяківський висловлює свої думки щодо бесправ'я та органічного пороку російського народу. Він стверджує, що загальне користування правом можливе не протестами, а загальною повагою до прав інших. Автор робить зауваження, що в російському суспільстві зустрічається

⁵⁷ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 378.

⁵⁸ Там само. – С. 91.

парадокс: громадянин може кричати про порушення свого права, але при цьому беззастережно порушувати права інших в своїй сфері діяльності.

Автор наводить приклад жінки, яка відстоювала своє право на користування пароплавом, але при цьому порушувала права інших в своїй сфері діяльності. Це, за його словами, типова ситуація, коли люди стають на захист свого права, але при цьому нехтують правами інших, які можуть бути аналогічними чи схожими до їхніх.

О. Ф. Кістяківський невдоволений участю в справах людей, охарактеризованих ним як лицемірні та брехливі. Він висловлює бажання відмовитися від участі в усіх цих справах, будь то судові, думські або зустрічі з цими людьми.

Олександр Федорович зазначає, що тільки наука може йому допомогти знайти спокій. У минулому він діставав насолоду «штудіюючи роботу Тонісена», і це було особливо важливим в темні часи його життя, коли він служив серед "зборища хабарників" та виживав серед людей, які втратили свій розум або були неспроможні до правосуддя.

О. Ф. Кістяківський аргументує необхідність реформ у системі виборів професорів та вищої освіти. Він вважає, що для покращення стану освіти потрібно змінити процес вибору професорів, зробивши його більш прозорим і об'єктивним⁵⁹.

Він вважає, що важливо передати право вибору професорів факультетам, а не університетській раді. Зазначається, що рада може виступати лише як передаточна інстанція, яка визначає, чи дотримані формальності та чи не порушені закони. Аргументація полягає в тому, що фахівці із конкретних областей повинні бути компетентними суддями в обранні професорів у своїй галузі, і тому право вибору має бути у них.

⁵⁹ Там само. – С. 94.

Також автор виступає проти таємного голосування в процесі виборів професорів, стверджуючи, що це є нерозумним і неправильним. Він вважає, що експертність, наукові досягнення та заслуги повинні бути відкрито оцінені через мотивовані думки, а не таємно кинуті кулі. Такий підхід, на його думку, може призвести до вираження суб'єктивних вподобань, що є невідповідальним і може вести до лицемірства в оцінюванні кандидатів⁶⁰.

Загальний тон «Щоденника» свідчить про активну участь О. Ф. Кістяківського в навчальному процесі та його зацікавленість у вирішенні актуальних питань факультету. Наприклад, автор описує свою участь у засіданні факультету, на якому обговорювалося питання про Хлебникова та його сочинення "Право і держава в їх взаємних відносинах". Засідання факультету відбулося в Київському університеті.

О. Ф. Кістяківський в «Щоденнику» обговорює питання об'єднання законів і вказує на труднощі та непринциповність такого об'єднання в абсолютному сенсі. Він розглядає приклади таких об'єднань, наголошуючи на тому, що це може призвести до несправедливості, оскільки закони повинні враховувати різницю в розвитку та цивілізації між різними землями Російської імперії.

Він вказує на те, що закони повинні бути пристосовані до рівня розвитку та цивілізації конкретного населеного пункту, і об'єднання може призвести до насильства та несправедливості. Він робить зауваження, що об'єднання законів може бути допустимим тільки в разі визнання вищих наукових принципів та створення загального кодексу, який відображає сучасний рівень розвитку та цивілізації. Автор також наголошує на тому, що об'єднання законів повинно враховувати різницю між національними та регіональними законами, і тільки у випадку визнання загальних принципів справедливості може бути обґрунтованим. Він наголошує на важливості того,

⁶⁰ Там само. – С. 63.

щоб вони відображали розвиток та цивілізаційний рівень населення. Він висловлює сумніви у принциповій можливості абсолютного об'єднання законів і підкреслює, що такий підхід може призвести до нелепості та несправедливості.

Далі автор аргументує свою позицію, вказуючи на те, що об'єднання законів повинно ґрунтуватися на вищих наукових принципах та створювати загальний кодекс, який враховує сучасні досягнення науки та цивілізації.

Також важливим аспектом є його дискусія щодо Литовського статуту і різниці між дворянським та міським законодавством. Він вказує на те, що, хоча Литовський статут є частиною російського законодавства, він може відзначатися польськими особливостями і бути більш спрямованим на дворянські класи. Ця обставина може призводити до несправедливості в деяких положеннях, які обмежують загальні принципи⁶¹.

О. Ф. Кістяківський визначався як послідовний прихильник використання історичного методу у кримінально-правових дослідженнях, щоб глибше освітити матеріал кримінального права та сприяти імплементації цього методу в науку кримінального права. Його праці, в яких акцентувалася важливість застосування історичного підходу в цій галузі, представляли собою спробу збагатити вітчизняну науку новою історичною методологією, що активно розвивалася в європейській науці того часу.

О. Ф. Кістяківський висловлював думку про необхідність використання історичного методу для розкриття генезису кримінального права, відзначаючи, що процес розвитку і зміни кримінального права є органічним і відбувається за незмінними законами, характерними для природи людських суспільств. Його тверда віра в послідовність історичних змін у правових явищах, розуміння цього процесу через відомі закони об'єктивної властивості, а також у поступовості розвитку правового життя, дозволили сучасникам визнати його одним з піонерів доктрини еволюціонізму в вітчизняній кримінально-правовій науці.

⁶¹ Там само. – С. 340.

РОЗДІЛ 3.

ЩОДЕННИКОВІ НОТАТКИ ПРО ПРИВАТНИЙ ПРОСТІР АВТОРА

Детальне вивчення "его-документів" відкриває можливість заглиблення в історію приватного простору людей минулого, в даному випадку О. Ф. Кістяківського, звернення до тих аспектів, які раніше залишалися поза полем зору дослідницької уваги. Наприклад, у «Щоденнику» є крихітний запис в лютому 1881 року про те, як О. Ф. Кістяківський приходив просити провести панахиду за Тарасом Шевченком⁶². Реконструкція контексту того часу, пов'язаного з боротьбою киян за право вшанувати пам'ять Т. Шевченка, стає можливою завдяки записам О.Ф. Кістяківського в його «Щоденнику» від 28 лютого 1883 року: "У 1881 р. нам з великим зусиллям вдалося змусити київську владу дозволити урочисту панахиду за Шевченком. Половцов багато допоміг... Я особисто гарантував йому, що порядок буде дотримано повністю..."⁶³.

Друга половина ХІХ — початок ХХ століття відзначилася як якісно новий етап у світовій та українській історії, характеризувавшись кардинальними змінами у житті людей. Промисловий переворот, стрімкий розвиток науки і техніки, революційні та громадські рухи, швидка урбанізація — все це вплинуло на стиль мислення людей. На цьому етапі остаточно сформувався новий соціальний клас — інтелігенція, яка виступала потужним катализатором суспільних змін і стала ініціатором та творчою силою суспільства. Її іноді називали "творчою меншістю" за висловом А. Тойнбі, яка залучала до себе суспільну "пасивну більшість". Міська інтелігенція формувала унікальне середовище, що в свою чергу визначало

⁶² Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 356.

⁶³ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 395.

новий тип особистості — міського інтелігента. Смаки, уподобання та потреби інтелігенції мали значний суспільний вплив.

Оскільки Київ в другій половині XIX століття був одним з центрів українського культурного життя, роль київського середовища в загальнонаціональних процесах була важливою. Середовище Києва не лише відзначалося на культурній карті міста, але також набувало більш широкого громадського значення.

«Щоденник» містить оповідь його автора про багато подій, пов'язаних з мистецтвом, таких як відвідини оперного театру, вибір піаніно, музичні вечори тощо. У «Щоденнику» можна також знайти згадки про відомих культурних та громадських діячів, таких як М. В. Лисенко, П. П. Чубинський, київський міський голова професор М. К. Ренненкампф, а також про менш відомих киян, таких як актор Белявський та співачка Пузкова.

Розглянемо кілька цікавих епізодів. Перша група епізодів пов'язана з театральним мистецтвом. Одна з перших згадок у «Щоденнику» про відвідини театру датується 13 листопада 1876 року. О. Ф. Кістяківський разом з дружиною відвідали оперу "Життя за царя" М. І. Глінки. Автор «Щоденника» обожнював оперу і, судячи з його висновків, був не поганим знавцем музики. Він скаржився на те, що через брак часу ходить до театру не так часто, як хотів би.

«Щоденник» також містить роздуми про акторів. Наприклад, автор висловив свою думку щодо ролі французького актора, який виконав роль Івана Сусаніна в "Житті за царя". Він визнавав його майстерність, але вважав, що для цієї ролі потрібна "русская душа".

Важливо відзначити, що «Щоденник» відображає проблему "подвійної ідентичності" та "подвійної лояльності" киян того часу. Це тема, яку не

досліджується в даному контексті, але можна побачити, як вона відображалася в записах О.Ф. Кістяківського⁶⁴.

У наступному епізоді «Щоденника» згадується про домашнє музикування, зокрема, про вибір музичних інструментів. У другій половині XIX століття у Києві широко поширювалися магазини та фабрики, які задовольняли потреби місцевого населення у музичних інструментах. Одним з найпопулярніших серед інтелігенції та заможних верств стало піаніно, новий інструмент, який набув свого сучасного вигляду у середині XIX століття. Спочатку ці інструменти ввозилися з-за кордону, але до кінця XIX століття у Києві з'явилися також місцеві виробники, такі як фабрика А.В. Стробля і Г.І. Мекленбурга. Не кожен мешканець Києва міг собі дозволити мати музичний інструмент, оскільки вартість піаніно на той час становила від 400 до 700 рублів, а рояль – від 550 до 1200 рублів. У місті було понад сорок музичних магазинів, фабрик та майстерень наприкінці XIX століття⁶⁵.

«Щоденник» також вміщує події, пов'язані з відзначенням роковин Т. Шевченка. Згадується вечір пам'яті Т. Шевченка 26 лютого 1883 року, організований Ф.Т. Панченком. Учасники зібралися для вшанування пам'яті поета, співаючи під керівництвом М.В. Лисенка. Згадки про співи та інші музичні події часто зустрічаються у «Щоденнику». Іноді вечори завершувалися пізно вночі, останнім часом – о четвертій або п'ятій годині ранку.

У вересні 1884 року готувалася організація студентського Шевченківського вечора. За планом цей захід включав в себе "музичну частину, промови та студентську гулянку". Ректор університету, М. К. Ренненкампф, брав активну участь у підготовці вечора. Згідно зі свідченнями О. Ф. Кістяківського, ректор проводив декілька вечорів на нарадах зі студентами, відводив аудиторії для обговорень, надавав дозвіл на створення

⁶⁴ Там само. – Т. 2: 1880-1885. – С. 337.

⁶⁵ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 1: 1874-1879. – С. 255.

хору під керівництвом Лисенка та обіцяв виділити 3000 рублів на організацію вечора.

Проте, в останній момент ректор несподівано відмінив усе, члени комітету з підготовки вирішили зняти свої повноваження, а студенти були здивовані і розчаровані. Були різні точки зору щодо того, що спричинило цю раптову зміну у поведінці ректора. Одні вважали, що він хотів продемонструвати свою владу над студентами і показати, що він може їх пригамувати. Інші вважали, що взагалі не повинен був дозволяти студентам взяти на себе організацію свята, і, якщо вже дозволив, то повинен нести відповідальність за це рішення⁶⁶.

В одному з дописів він описує події в театральному житті Києва, який стався кілька тижнів після відвідування О.Ф. Кістяківським вечора у Славатинських, відбувся цікавий та курйозний інцидент. На вечорі у Славатинських обговорювалася історія, яка сталася в опері під час вистави "Севільський цирульник". Співак Белявський, який грав роль Дона Базиліо, так вдало і комічно імітував міського голову М.К. Ренненкампа, що глядачі вітало його оплесками, вважаючи, що це сам Ренненкампа. Ця історія залишила сильний враження на киян, і О.Ф. Кістяківський пізніше поділився фотокарткою, на якій, за його словами, зображений Ренненкампа в якомусь костюмі.

Пізніше виявилося, що це не був Ренненкампа, а картка відображала співака Белявського у ролі Дона Базиліо. Ця історія стала об'єктом обговорення та жартів серед мешканців Києва, що додало певної "печальної популярності" міському голові.

Ще один епізод згадує про популярність музичних інструментів у Києві наприкінці ХІХ століття. Піаніно стало одним з улюблених інструментів серед інтелігенції та заможних верств. Хоча спочатку їх ввозили з-за

⁶⁶ Там само. – С. 116.

кордону, але вже у другій половині XIX століття у Києві були власні виробники. Проте, це були досить дорогі предмети, і далеко не кожен міг собі їх дозволити. У цьому контексті згадується про популярні магазини, фабрики та майстерні, які пропонували музичні інструменти у місті.

Такі різнобічні епізоди демонструють цікавий соціокультурний контекст Києва XIX століття та розкривають різноманіття подій і вражень, які залишалися в пам'яті киян того часу.

У січні 1877 року подружжя Кістяківських прийняло рішення придбати фортепіано, про що вони мріяли протягом декількох років. Цю ідею вдалося здійснити, хоча із певними фінансовими труднощами. Вартість обраного інструменту склала 500 рублів, що становило значну суму для бюджету сім'ї університетського професора. Незважаючи на це, вже наступного дня відбулося транспортування довгоочікуваного фортепіано⁶⁷.

Тут само описується епізод, коли університетський хор готувався до виступу, але раптово ректор вирішив скасувати все. Члени комітету, відповідального за підготовку вечора, відмовилися від своїх повноважень. Це рішення вразило студентів, і розходження думок стосовно причин змін у ректорській поведінці були різними. Одні вважали, що ректор хотів продемонструвати свою владу та здатність утримувати студентів. Інші вважали, що ректор не повинен був дозволяти студентам бути "господарями" на святі, і якщо вже дозволив, то повинен був нести відповідальність за наслідки такого рішення.

Ще одним несподіваним епізодом є історія "музики на плантаціях", яка відбулася 21 червня 1880 року. О. Ф. Кістяківський відвідав Городищенський завод В. Л. Симиренка, і під час огляду бурякових плантацій та пшеничних полів, він взяв участь у обіді робітників плантацій. Під час цього обіду музичний ансамбль почав грати, а деякі робітниці навіть почали танцювати.

⁶⁷ Там само. – С. 243.

Це було рішення економа грати музику для гостя, і О. Ф. Кістяківський винагородив музикантів. Виявилося, що утримання музикантів було обов'язком плантатора, і вечори з музикою та танцями стали невід'ємною частиною робочого життя на плантаціях. О.Ф. Кістяківський вражався тим, що після важкої 15-годинної праці робітниці все ще мали енергію для танців, і він висловлював повагу до їхньої витривалості. Зазначаючи, що якщо б їм цього не дозволили, вони розбіглися б, а з іншого боку, якби їх не змушували лягати спати після 1,5-годинної пляски для збереження сил, вони продовжували б танцювати до світанку⁶⁸.

У своєму «Щоденнику» О. Ф. Кістяківський висвітлював різноманітні аспекти життя та подій, багато з яких він спостерігав особисто чи був їх безпосереднім учасником. Серед них були теми, такі як діяльність Київського університету, конфлікти між професорськими партіями, робота Київської міської думи, впровадження суду присяжних, а також долі українського народу та різні аспекти національно-визвольного руху.

У своєму політичному кредо він визначився як прихильник "теорії прогресивного конституціоналізму" та визнавав себе людиною, присвяченою мирним процесам. Олександр Федорович вважав себе лібералом-опозиціонером та українофілом, додаючи, що він належить до українофільської партії і завжди прагне до помірності в своїх поглядах. При цьому він висловлював підтримку "нероздільності" України з Росією, стверджуючи, що жодні події чи протиріччя не повинні відвести від єдності з загальною державою.

О. Ф. Кістяківський у «Щоденнику» висловлював думку, що спільна доля України та Росії повинна бути розділеною з надією на те, що Росія в майбутньому прийме шлях повної свободи та широкого розвитку. Його

⁶⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. – Т. 2: 1880-1885. – С. 356.

концепція національного визволення українського народу ґрунтувалася на юридичній рівності з усіма національностями Російської імперії⁶⁹.

О. Ф. Кістяківський вважав, що Росія є багатою, сильною та могутньою країною з великою територією та народом, і настав час працювати над внутрішнім розвитком. Він закликав до початку епохи завоювань культури і цивілізації, підкреслюючи важливість розумного підходу до патріотизму. Вчений вважав, що слава вітчизни повинна ґрунтуватися на успіхах у цивілізаційній сфері, а не лише на полі битви.

Його погляди і позиція були визнані серед сучасників, які вбачали у ньому "розумного патріота" та високоавторитетного науковця і громадського діяча. Його моральний склад оцінювався за його серйозне ставлення до різних аспектів життя – від наукових до громадських та приватних справ. Сучасники відзначали його енергійність та безкорисливість у захисті тих, кого він вважав несправедливо ображеними.

О. Ф. Кістяківського характеризували як вченого з високою науковістю та видатним талантом, які ідеально поєднувались з чуйністю, щирістю та гуманізмом. Його гуманність проявлялася не лише у наукових ідеалах, але й у теплих відносинах з людьми, особливо зі студентською молоддю. Він завжди був готовий допомогти їм книгою, науковою порадою, моральною і навіть матеріальною підтримкою.

З 1871 року почав проявлятися тяжкий недуг у вченого, ймовірно, наслідок важкого життя та службових турбот. Незважаючи на це, він не зупинявся у науковій та громадській діяльності. Жовчокам'яна хвороба періодично ускладнювала його стан, але він продовжував працювати наполегливо. У 1881 році хвороба ускладнилася, а в 1884 році стала особливо тяжкою. Незважаючи на це, він не припинив свою наукову та громадську діяльність.

⁶⁹ Там само. – С. 240.

О. Ф. Кістяківський помер у січні 1885 року. Відзначається, що навіть у свої останні години він залишався мужнім і зацікавленим суспільним благом. За свідченням В. Антоновича, в останню годину свого життя він виражав інтерес до справ Київського окружного суду та в останній раз висловив свою підтримку ідеї інституту присяжних, який вважав святим ділом в українському суспільстві.

Похорони О. Ф. Кістяківського стали виразом глибокої втрати для науки. Університетська церква була наповнена трауром та людьми, які прийшли вшанувати пам'ять професора. Величезний наплив народу свідчив про високий статус та повагу, якою користувався О.Ф. Кістяківський.

Після церковної панахиди відбулося прощання з покійним на парадному вході університету. Похоронна процесія, що рушила до цвинтаря на Байковій горі, простягалася на півверсті. Три тисячі людей супроводжували О. Ф. Кістяківського в його останню подорож.

Згідно з бажанням покійного, його поховали поруч із матір'ю на Байковій горі. Смерть припинила багато наукових проєктів, зокрема роботу над курсом Особливої частини кримінального права. Більшість його опублікованих та рукописних робіт були присвячені розробці питань Загальної частини кримінального права. У даній роботі поняття "Загальна частина кримінального права" розглядаються в широкому сенсі, включаючи методологічні аспекти кримінально-правових досліджень вченого, а також його погляди на кримінальний закон, злочин та покарання⁷⁰.

«Щоденники» О. Ф. Кістяківського становлять цінне джерело для аналізу повсякденного життя мешканців Києва. Завдяки цим записам ми змогли виявити та відновити різні аспекти середовища киян, такі як їхні вподобання, рівень освіченості в галузі музики, участь у театральних і концертних заходах, особливості публіки в театрах, а також приватні

⁷⁰ Багалей Д. И. Коллекция рукописей покойного профессора А. Ф. Кистяковского // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 494-503.

взаємини та стосунки між представниками інтелектуального середовища Києва.

Матеріали «Щоденника» О. Ф. Кістяківського розкривають важливе значення мистецтва в повсякденному житті киян у другій половині ХІХ століття. Ці записи дозволяють не лише дослідити вплив середовища, але й провести аналіз сприйняття подій повсякдення автором «Щоденника». Зокрема, вони розкривають особисті відносини, уподобання інтелігентського середовища Києва у той час.

ВИСНОВКИ

«Щоденник» О. Ф. Кістяківського ділиться на ті періоди, коли молодість вже минула, і політичні переконання його автора вже сформовані. Перший запис датується 10 лютого 1874 року, а останній - 1 січня 1885 року.

О. Ф. Кістяківський, спочатку писав свій «Щоденник» виключно для себе, розглядаючи його як особистий вираз своїх думок, які не може розкрити публічно чи в приватних листах. Однак пізніше він визнав його як історичне джерело, придатне для використання. Він дозволив друкувати його не раніше, ніж через 50 років після своєї смерті, коли вважав, що це буде безпечно і коли "зітліють кістки всіх моїх сучасників".

У своєму «Щоденнику» О.Ф. Кістяківський живо змальовує світ університетського професорату, висвітлюючи діяльність ради, факультетів, інспекції та надаючи глибокі та деталізовані характеристики окремих професорів. Особливий акцент робиться на критичному підході, аналізі та спробах розкрити мотивацію їхньої діяльності.

Записи також відзначаються особливим інтересом до видатних постатей того часу. О. Ф. Кістяківський не лише описує та оцінює події, виступаючи як спостерігач, але і часто стає безпосереднім учасником різних ситуацій. Він фіксує висловлювання, розповідає про дії та навіть особисте життя своїх колег, підходячи до цього з критичним ставленням і проводячи аналіз їхніх мотивацій та прихованих думок.

О. Ф. Кістяківський активно взяв участь у громадському житті Києва, стаючи членом міської Думи та гласником Київської думи. Проте вже з 1876 року він почав відчувати розчарування щодо можливостей провести свою лінію в міській Думі і поступово відмовлятися від активної участі в її роботі.

О. Ф. Кістяківський висловлює свої погляди на політичні події, що свідчить про його активний інтерес до громадських та політичних питань

того часу. О. Ф. Кістяківський висловлюється про зміну своєї позиції стосовно руху українофілів та власних політичних поглядів. Він повідомляє, що протягом восьми-дев'яти років він припинив бути політичним українофілом, а його українофільський фанатизм з 1862-го по 1864-й рік вичерпав себе. Тепер він ставиться до українофільських питань з холодним розумінням, залишаючись вірним народу, але вважає свою участь у політичному процесі марною. Це свідчить про еволюцію його думок і ставлення до політики та національних питань. О. Ф. Кістяківський, здається, відмовився від раніше вираженої українофільської позиції і перейшов до більш стриманого погляду на політичну ситуацію. Важливо враховувати його часовий контекст та можливі зміни в політичному, соціальному та культурному середовищі того часу, які можуть вплинути на його погляди. Автор також згадує численні політичні репресії кінця XIX ст. О. Ф. Кістяківський висловлює своє розчарування і враження від політичної ситуації та репресивних заходів у країні. Він зазначає, що, незважаючи на заявлену боротьбу за свободу, влада вислала без суду та слідства 17 тис. осіб.

З позицій сучасності парадоксально виглядає переконання О. Ф. Кістяківського щодо "нероздільності" України та Росії, яку вчений охарактеризував як "загальну нашу державу". Проте, важливо розглядати його погляди в контексті історичного розвитку та суспільно-політичних конфліктів того часу.

«Щоденник» О. Ф. Кістяківського є важливим джерелом для аналізу власного повсякдення та повсякденного життя мешканців Києва у другій половині XIX століття. За допомогою цих записів вдається виявити та відтворити культурні уподобання киян того часу, рівень їхньої обізнаності в питаннях музичної культури, участь у подіях театрального життя міста, а також особливості аудиторії. Крім того, «Щоденник» розкриває приватні

взаємини та стосунки серед представників інтелектуального середовища Києва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – 647 с.
2. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2: 1880-1885. – 584 с.

Література:

3. Бутич І. Передмова/ Бутич І.// Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879.
6. Багалеї Д. И. Коллекция рукописей покойного профессора А. Ф. Кистяковского // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 494-503.
7. Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кистяковского / Л. БелогрицКотляревский // Киевская старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 238-254.
8. Белогриц-Котляревский Л. С. Новые направления в уголовном правоведении / Л. Белогриц-Котляревский. – СПб.: Б. и., 1903. – 178 с.
9. Бостан Л. М. Проблеми історії права України в творчій спадщині О. Ф. Кістяківського / Л. М. Бостан // Вісн. Запорізь. юрид. ін-ту. – 1999. – № 3(8). – С. 179-187.
10. Василенко М. Права, по котрым судитя малоросийский народ / М. Василенко // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевському. – К., 1928. – С. 245-252.

11. Гернет М. Н. А. Ф. Кистьяковский. Речь 9 мая на открытии общего собрания русской группы международного союза криминалистов / М. Н. Гернет // Право. – 1910. – № 10. – С. 1172-1174.
12. Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Лариса Депенчук. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
13. Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.
14. Ефимовъ Е. Александръ Федоровичъ Кистьяковскій и его научное наслѣдіе. Къ 30-лѣтію со дня его смерти (13 января 1885 г.) / Евгений Ефимовъ // Отдѣльный оттискъ изъ журнала «Юридическій Вѣстникъ» 1915 г., кн. IX(I). – М.: Типография Г. Лиснераи Д. Собко, 1915. – 22 с.
15. Ємець Р. «Права, за якими судиться малоросійський народ» – найбільше зацікавлення вченого-юриста (до 120-річчя з дня смерті Олександра кістяківського / Роман Ємець // Українознавство – 2005: Календарщорічник / Упор. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 169-171.
16. Забіяка І. Дорога в сім десятків літ / І. Линюк // Пам'ять століть. – 1996. – С. 142-145. – Рец. на кн.: Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т.
17. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посіб. / О. П. Івановська, П. О. Івановський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 383 с.
18. Катренко А. Записи періоду другої революційної ситуації / А. Катренко // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1965. – № 3.

19. Кистяковский А. Ф. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии / А. Ф. Кистяковский // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1-27.
20. Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.
21. Ковальчук О. М. Розвиток теорії права у Київському університеті в ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ..канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Ковальчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 191 с.
22. Линюк Л. «Моє друге Я»: До виходу «Щоденника» О. Ф. Кістяківського / Л. Линюк // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 68-73.
23. Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.
24. Морозова Г. До 165-річчя з дня народження О. Ф. Кістяківського / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 65-67.
25. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной автобиографии его) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 1-43.
26. Науменко В. Александръ Федоровичъ Кистяковскій (къ 30-лѣтію со дня смерти его) / В. Науменко // Изданіе «Украинской жизни». – № 1. – 1914. – М.: Тип. Т-во Рябушинскихъ. – 7 с.

27. Побірченко Н. Уроки професора О. Ф. Кістяківського / Н. Побірченко // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 43-49.
28. Сикилинда А. И. Правовая концепция А. Ф. Кистяковского / А. И. Сикилинда // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 1999. – Вип. 3. – С. 70-82.
29. Сикилинда А. И. Проблема смертной казни в работах А. Ф. Кистяковского / А. И. Сикилинда // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2003. – Вип. 21, ч. 2. – С. 128-135.
30. Сикилинда А. И. Учение о преступлении и наказании А. Ф. Кистяковского и новый Уголовный кодекс Украины / А. И. Сикилинда // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. Спец. вип.: У 2 ч. – Ч. 2. – 2002. – С. 161-165.
31. Скакун О. Ф. Политические и правовые взгляды А. Ф. Кистяковского / О. Ф. Скакун // Проблемы правоведения: Респ. межвед. науч. сб. – К., 1986. – Вып. 47. – С. 57-61.
32. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917 гг.) / О. Ф. Скакун. – Х.: Вища шк., 1987. – 157 с.
33. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода Законов / И. Теличенко // Киевская старина. – 1888. – № 10, 11.
34. Фойницкий И. А. Ф. Кистяковский как криминалист / И. А. Фойницкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 88-102.
35. Харитоновна О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитоновна. – Харків: Право, 2010. – 252 с.

36. Чубинский М. П. Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса: Сб. ст. – Х.: Типо-Литогр. «Печатное дело», 1906. – 309 с.
37. Шелест Ю. Невмирущий Арабажин, або Два «Щоденника» Олександра Кістяківського в одному?/ Шелест Ю.// Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14.
38. Ющенко І. Щоденник проф. О. Ф. Кістяківського / І. Ющенко // Архівна справа. – 1927. – № 2/3. – С. 70-73.
39. Яковлев А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрим судится малорусский народ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту / А. Яковлев // Записки наукового т-ва ім. Шевченка. – 1949. –Т. 159